

ISSN 1300-1582

**ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ**

SAYI : 9

YIL : 2000

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ'NİN HADİS BİLGİSİ VE YORUMLARI İŞİĞİNDA HADİSLERE TARİHSEL BAKIŞ*

Yrd. Doç. Dr. Hâbil NAZLIGÜL*

Bereketli bir kaleme sahip olan alimler yazdıkları eserlerle hem kendi kültür ve bilgilerini ortaya koyarak haklı bir şöretin sahibi olur ve içinde bulundukları kültüre hizmet etmiş olurlar; hem de kendi zamanlarının ilmi, kültürel, sosyal ve benzeri yönlerine ışık tutup aydınlatarak kendi dönemlerini bize tanıtmak suretiyle teşekküre hak kazanırlar. İşte 16. yüzyıl Osmanlı dünyasının böyle bereketli kaleminden biri de adına sempozyum düzenlediğimiz Gelibolulu Mustafa Âlî'dir.

Tebliğimde bu çok yönlü müellifin hadis bilgisi, hadisleri kullanımı ile, onun bazı yorumlarından hareketle, hadisin anlaşılması ve tatbikinde zaman, mekan ve kültür farklılaşmaları veya değişimlerine göre değişen ve değişmeyen unsurları üzerinde durmaya çalışacağız.

A- Mustafa Âlî'nin Hadis İlmi Açısından Durumu, Hadis Bilgisi, Hadis Kullanımı

Tarih, edebiyat, sosyoloji, ahlak, adab ve benzeri bir çok sahada çalışmalar yapan ve kendi ifadesiyle elliden fazla kitap ve risale yazmış olan Mustafa Âlî hadis sahasını da ihmal etmemiş, nazm halinde kırk hadis risaleleri telif edenlere katılarak iki risale de o yazmıştır. Bu risaleler günümüze kadar ulaşmış ve tenkitli neşirleri yapılmıştır.¹

-
- * Bu yazının aslı, E.Ü. İlahiyat Fakültesi tarafından Osmanlı'nın 700. Yılı münasebetiyle, 21-22 Ekim-1999 tarihlerinde düzenlenen "Uluslar arası Gelibolulu Mustafa Ali Sempozyumu" içerisinde tebliğ olarak sunulmuş daha sonra geliştirilerek makale haline getirilmiştir. Sempozyumda Mustafa Ali'nin hayatı, idari ve içtimai çevresi, eserleri, tarihi ve edebi görüşleri konusunda genişçe durulduğundan, öte yandan bu konularda Türkçe'de yeterli çalışmalar mevcut olduğundan, biz çalışmamızda bunlar üzerinde durmadık. Mustafa Ali'nin kırk hadis risaleleri Hasan Aksoy tarafından neşredilmiş, hadislerinin tahric, tahkik ve tahlili genişçe ele alınmıştır. Bu risaleler üzerinde yaptığımız araştırmalarda biz de genelde naşirle aynı neticelere vardığımızdan ve zaten Sayın Aksoy tarafından mezkur sempozyuma konuyla ilgili bir tebliğ de sunulduğundan, bilinenin tekrarı olmaması için, çalışmamızda bu konulara da detaylı olarak girmedik.

- * E.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

¹ Gelibolulu Mustafa Âlî, Manzum Kırk Hadis Tercümeleri, (çeviri, Hasan Aksoy, bundan sonra bu eseri "Aksoy" olarak kısaltacağız). Kullanılan kaynakların baskı yeri ve tarihleri çalışmanın sonunda verilecektir.

a- Mustafa Âlî'nin hadis ilmi açısından durumu ve hadis bilgisi

Bu konuyu iki açıdan ele almak gerekmektedir. Bunlardan birincisi kullandığı hadisleri güvenilir ravilerden alıp-almadığı, kaynaklarını seçerken güvenilir ile sahteyi birbirine karıştırıp karıştırmadığı yönüdür, diğer bir deyişle hadisteki dirayet ve ehliyetidir İkincisi de hadisleri seçimindeki isabetli davranıp davranmadığıdır.

aa- Mustafa Âlî'nin hadisteki dirayeti-dirayetsizliği

Hadis rivayet eden insanlar sözüne güvenilir ve doğru, davranışlarında tutarlı, ahlaki yapı olarak karakterli ve toplum içinde de onurlu olmalıdırlar. Bunlarla birlikte hadisçi gafil, ahmak ve telkin altında kalabilecek kadar zayıf akıllı olmamalı, kendisinde unutkanlık ve karıştırma (ihtilat ve bunama) hastalığı ve güvenilirliğine zarar veren benzeri problemleri bulunmamalıdır. Bütün bu tedbirlerin, dinin ikinci kaynağı olan Hadisin korunabilmesi, tahrif edilmemesi, çarpıtılarak asli mecrasından saptırılmaması amacına yönelik olarak alındığı söylenebilir.

Kendisinde zikredilen türden problemler bulunan ravi, problemin derecesine göre, en ağır itham olan yalancılıkla suçlanıp hadislerinin terk olunması derecesinden başlanarak tasnif olunurlar. Rivayetlerin ilmi değeri de ravisinin yeterliliğine veya yeterlilik derecesine bağlı olmaktadır.

İkinci hicri asırdan itibaren dikkatle ve titiz bir şekilde uygulamaya konulan bu kurallar hadislerin tedvin ve tasnif dönemlerinde de titizlikle sürdürülmüştür. Özellikle hadisçiler hadis uyduran veya uydurma hadislerden sakınmayanlara karşı şiddetli tetbirler alma-ya ve bunlara karşı halkı uyarmaya son derecede gayret göstermişlerdir. Hadis uyduranları ve uydurdukları hadisleri beyan etmek için müstakil eserler yazmışlar, hadiste yalancılığın önünü mümkün olduğunca kesmeye çalışmışlardır. Bunda bir hayli mesafe aldıkları ve başarılı oldukları da söylenebilir.²

Hadisçiler nazarında hadis uydurmakla, uydurmacı olduğunu bildiği halde, bunu belirtmeksizin, bir uydurmacıdan hadis almak aynı derecededir, çünkü böyle biri Hz. Peygamber'in ifadesiyle *"iki yalancıdan biri"*³ olarak tanımlanmıştır.

Şüphesiz ki uydurmacının hadisini kullanan kişi, alim olarak değerlendirilen biri olduğunda iş daha da vahim olmaktadır. Onun yazdıklarına daha çok güvenilmesi nedeniyle, uydurma rivayet daha tesirli olmakta, yaygınlaşmaktadır. Halk arasındaki özel statüleri onların hadis konusundaki sorumluluklarını daha da artırmakta, onları daha dikkatli olmaya zorlamaktadır. Bu sorumluluklarının gereği olarak ilim adamları, eserlerine aldıkları hadis-

² Uydurma hadisleri ve uydurmacıları tespit maksadıyla pek çok kitap yazılmıştır. Bunlardan bazı- larını aşağıda zikredeceğiz. Kaynağı belirsiz, şüpheli veya uydurma hadislerin en çok yayılma imkanı bulduğu yerlerden biri de halk kültürü alanı ve genellikle bu kültür üzerine kurulan şiir ve edebiyat sahaları olmuştur. Bu anonim kültürlerde hadis diye dolaşan rivayetler o kadar çoğalmış- tır ki, bunların kaynağının araştırılması ve tespiti maksadıyla müstakil kitaplar yazılmıştır. Ör- nek olarak bakınız : ez-Zerkeşi, Muhammed b. Abdillâh (745-794/1344-1392), el-Leali'l- Mensura fi'l-Ehadisi'l-Meşhura (et-Tezkira olarak bilinmektedir); es-Schavi, Muhammed b. Abdurrahman (ö.902/1496), el-Makasidu'l-Hasene fi Beyani Kesirin mine'l-Ehadisi'l-Müştehire ale'l-Elsine, el-Acluni, İsmail b. Muhammed (1162/1749), Keşfu'l-Hafa ve Muzilu'l-İlbas, I-II.

³ el-Münziri, Zekiyyuddin Abdulazim, Muhtasarı Sahihi Müslim, II,252.

leri seçmede ve uydurmalardan sakınmada daha dikkatli ve daha titiz davranmalı, doğru sözlü biri ile yalancı bir iddiacıyı birbirinden ayırmayı başarmalıdır.

Kendini ilim adamı olarak gören, hele hadise dair eser yazan birinin, tarihin hangi zamanında yaşamış olursa olsun, uydurmacılardan ve uydurmalardan uzak durması ve bu konuda titizlik göstermesi umulur ve beklenir, hatta bu onun için bir vazifedir, bir borçtur.

Hz. Peygamber'in, Onun sünnetlerinin ve Ona nispet edilen hadislerin, inananların yanında müstesna bir yeri vardır. Onların gönüllerini, duygu ve düşüncelerini derinden etkileyecek bir tesir gücüne sahiptir. İşte bu gücü sebebiyle, hadisleri istismar ederek maddi-manevi çıkarlar sağlamaya çalışan kötü niyetli fırsatçıların ve İslam dinine tuzak kurmak, onu bozup dejenere etmek isteyen bir kısım insanların zuhur ettiği bilinen bir gerçektir. Bunun böyle olduğunu İslami ilimleri öğrenmeye yeni başlamış olanlar dahi bilirler. Okutulan dersler arasında Hadis Usulü Dersinin de bulunduğu, hatta müstakil hadis medreselerinin mevcut olduğu⁴ bir kültürel ortamda yüksek dini tahsil (medrese) eğitimi görmüş olan Âlî gibi birinin bilmiyor olması düşünülemez. Dolayısıyla Mustafa Âlî'nin de Hadis tarihine vakıf olduğu ve bunları bilmesi gerektiği kabul edilebilir. Buradan hareketle, pek çok eserin yanı sıra, hadise dair eserler de yazan birinin, sahabenin kim olduğunu ve birinin sahabe olarak kabulü için gerekli şartların neler olduğunu bilmesi gerekir. Çünkü sahabe konusu hadis usulü ve hadis tarihinin en temel konuları arasında yer almakta ve mesele, ilgili eserlerde detaylı olarak işlenmektedir.

Bazı konulardaki isabetli yorumlarını takdirle karşıladığım Mustafa Âlî'nin, yaklaşık 7/13. asırda kendini sahabe olarak ilan eden bir sahtekarı görmüş olan 4. nesil insanları görmekle öğrenmesi, doğrusu bizi hayrete ve hayal kırıklığına uğrattı. Mustafa Âlî, bu sahte sahabeyi görme hikayesini, derlediği ve manzum olarak tercüme ettiği kırk hadis risalelerinden birinin girişinde, öğrenme ve büyükmelerle dolu onlarca beyitle anlatmaktadır.

Sahte sahabe meselesini tahlile geçmeden önce konunun ve konu içerisinde Mustafa Âlî'nin konumunun daha iyi anlaşılması için, onun beyitleri arasından aşağıdaki dizeleri aktarıyorum :

66. Bir vücudun ki bahtı ola said
Gele ben bende gibi dehre ferid
67. Binde bir doğmaya bu necm-i şeref
Niçe gevher ola yanında hazef
68. Yani ben hake kıldı Hak ruzi
Şeref-i baht-ı kevkeb-efruzi
69. Görmüş oldum cemal-i Ahmedi ben
Kılmış oldu sitarem ol ruşen

⁴ Osmanlı medreselerinde hadis öğretiminin tarihi ve müstakil hadis medreseleri için bakınız : Gül, Ahmet, Osmanlı medreselerinde Eğitim Öğretim ve Bunlar Arasında Daru'l-Hadislerin Yeri.

70. Dinle bu kıssanın hakikatini
Mustafa'nun tarik-i ru'yetini
71. Raviyi gevher-i hadisi- Rasul
Adı "Baba Reten" sözü makbul
72. Pir-i Hindi imiş kemer beste
Yediyüz sale ömrü peyveste
75. Hazreti Mustafayı görmüş idi
Hak-i payine cebhe sürmüş idi
80. Pir-i Hindi muhassal iy dana
Kılmış andan niçe hadis işga
81. Lutf-ile yani Ahmed-i Muhtar
Saçmış ol hake gevher-i bisyar
82. Biri "tuba limen raani"dür
Devletü ru'yetün beyanı dur
83. Sonı "tuba limen raa" unvan
"men raani" ibaretiyle ayan
84. Cümlelerin ahiri "İla seb'a"
Aslı malumdur ze'vî't-tab'a
92. Hamis oldum görenlere el-an
Sadis olur beni gören şadan
93. Beni görenleri gören de veli
Ahir olur bu devlet-i ezeli⁵

Mustafa Âlî'nin bu minval üzere daha birçok beyitle anlattığı ve "Baba Reten" diye zikrettiği "sahte sahabi" 632/1243'te, diğer bir rivayete göre 709/1309 tarihinde vefat eden Hintli Ebu'r-Rida Reten b. Nasr b. Kirbal'dir.

Hz. Peygamberden sonra Onu rüyada, manevi alemde, hatta yakaza halinde bizzat baş gözüyle gördüğünü söyleyen, hatta Ondan hadis, kitap, risale ve benzeri şeyleri aldığını iddia edenlerin sayısı bir hayli fazladır. Biz bu tür görüşmeler üzerinde durmayacağız. Çünkü bu yolla elde edildiği söylenen rivayetler ve bilgiler hadis alimleri tarafından kabule layık bulunmamıştır. Bununla birlikte bu gün elimizde bu gibi görüşmelerin semeresi gibi takdim olunan bazı rivayetler, risaleler ve hatta kitaplar vardır.

⁵ Aksoy, s. 34-37

Özellikle tasavvufi çevrelerde sıkça görülen bu tür iddia, risale veya kitapların kabulü ve geçerliliğinin genelde dini bir boyutu bulunmamakta, rüyanın bağlayıcılığı o şahsın veya müellifin şahsi ve ferdi çerçevesinde kalmakta veya en fazla onlara inananları etkilemektedir.⁶ Bunların, dini açıdan diğer şahısları ilgilendiren hiçbir bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Gerçi rüyanın islam kültüründe çok mühim bir yerinin bulunduğu ve hatta vahyin bile, sadık rüya şeklinde başladığı bilinen bir gerçekse de, dinde delil olabilen ve diğer şahısları bağlayıcı olan bu türden Hz. Peygamber'in şahsiyle münhasır olarak addedilmiştir. Hz. Peygamberden gelen bazı rivayetlerde salih rüya nübüvvetin devam edecek unsurlarından olarak zikredilmektedir. Buradan hareketle rüyanın bir hüküm kaynağı olabileceğini ihsas ettirenler ve hatta bu kaanatte olanlar varsa da; birinin rüyasının veya ilhamının diğerleri için delil olabilmesi hususu genelde kabul görmemiştir.⁷

Bunlardan başka, bir de, uzun ömürlü olduklarını gerekçe göstererek, Hz. Peygamberden çok sonraları yaşamış olmalarına rağmen, Onu gördüklerini sahabe olduklarını iddia eden insanlar da ortaya çıkmıştır.⁸

Çünkü birinin sahabi olarak kabul edilmesi, ona, hem insanlar arasında, hem de hadis ilminde ayrıcalıklı bir yer kazandırmaktadır. Bu durum onun insanlar nazarındaki itibarını artırırken, onu hadis rivayetindeki en itibarlı, hatta pek çok yönden eleştiri dışı tutulan ravi konumuna yükseltmektedir. Bu nedenle, sahte sahabelik iddialarına mani olabilmek için, sahabelerin isimleri, biyografileri ve vefat tarihleri tespit edilmiştir. Bu tespitler neticesinde, en son sahabenin hicretin 110. yılında vefat ettiği ve bu tarihten sonraki sahabelik iddialarının geçerli olamayacağı üzerinde hadisçiler genel bir kanaate varmışlardır. Bu ittifakın gerekçelerinden biri olarak Hz. Peygamber'e nispet edilen bir de rivayet vardır. Cabir b. Abdullah, Hz. Peygamberin vefatından bir ay önce şöyle buyurduğunu nakleder : "Siz bana kıyametin ne zaman kopacağını soruyorsunuz onu Allah bilir, ancak Allah'a yemin olsun ki yüz yıl sonra bu gün yaşayanlardan hiç biri kalmayacaktır".⁹

Sahte sahabelik iddiasında bulunanlardan biri de yukarda zikrettiğimiz şahıstır. Kendi iddiasına göre bu şahıs 16 yaşında bir putperest iken bir gün rüyasında Hz. Muhammed'in dünyaya geldiğini görür ve müstakbelde peygamber olacak olan bu çocuğu tanımak amacıyla uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra Arabistan'a gelir, Mekke-Cidde arasında deve otlatan çocuk Muhammed'i kucağında taşıyarak ona hizmet eder.

Yine iddiasına göre bu şahıs, Peygamberlikle görevlendirildikten sonra da Hz. Peygamberi ziyaret etmiş, müslüman olmuştur. Hendek savaşında Peygamberimize Hint hurması ikram etmiş, Hz. Fatıma'nın düğününde tef çalıp oynamış ve bu oyunu Peygamberimize anlatıldığında hoşuna gitmiş onun için hayır duada bulunmuştur.

Gerek daha önceki hizmeti, gerekse Hz. Peygamberin duası bereketiyle yedi asırdan uzun bir süredir yaşamakta olduğunu iddia eden bu yalancı, Hz. Peygambere nispetle üç

⁶ Bu türden eserlerin en meşhur örneklerinden biri için bakınız : Muhyiddin Arabi, Fususu'l-Hikem, s.1. Müellif burada eseri Kabede doğrudan Rasulullahtan aldığını ve Onun emriyle insanlara nakletmekte olduğunu ifade etmektedir. (çev. M. Nuri Gençosman).

⁷ Rüya ve rüya yoluyla hadis alma hususunda etraflı bir araştırma için bakınız : Sakallı, Talat, Rüya ve Hadis Rivayeti, 35-68.

⁸ Sahabiligini iddia eden sahtekarlar hakkında bakınız : Aşık, Nevzat, Sahte Sahabiler, Dokuz Eylül Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, V,209-220,

⁹ Bu rivayet ve konu ile ilgili hüküm ve tafsilat için bakınız : Sahte Sahabiler, s 209-210.

yüz kadar hadis rivayet etmiş, onun bu hadisleri müstakil bir cüzde toplanmıştır. Hatta bu sahtekarın hadisleri arasından seçilerek oluşturulan "kırk hadis mecmuası" bile vardır.¹⁰

İddialarıyla bir çok saf insanı, hatta bazı alimleri inandırabilen bu sahtekarı, İslam dünyasının değişik yerlerinden pek çok insan ziyarete gelmiş, onun ölümünden sonra yalan iddialarının oğlu devam ettirmiş hatta babası hakkındaki efsanevi uydurmaları daha da süsleyerek çoğaltmıştır.

Meşhur ravi tenkitçisi ve tarihçi Şemsuddin ez-Zehebi (683-748/ 1284/1347) bu çirkin yalanları şiddetle reddetmiş, hatta bu şahıs hakkında "Kesru Veseni Reten, yani (Reten Put'unun Kırılışı)" adlı bir risale de yazmıştır. Bu şahsa ve iddialarına İbn Hacer el-Askalani (852/1448) Sahabe biyografilerine tahsis ettiği eserinde uzunca yer vermekte ve iddiaların asılsızlığını ispat etmektedir.¹¹ Bu sahte sahabenin hayatı ve uydurduğu hadisler müstakil bir çalışmada ele alınarak tahlili yapılmıştır.¹²

Gerçekten de aklen ve ilmen vukuu mümkün olmayan bu hikayeye, ifadelerinden anlaşıldığı üzere müellifimiz inanmakta, sahte sahabeyi görenleri görmekle Rasulullah'ı görenler silsilesinin beşincisi olduğunu söyleyip iftihar etmektedir. Onu bu övünce sevk eden Hz. Peygamber'e nispet ettiği "*Beni görenlere veya görenleri görenlere ne mutlu, onlara cehennem ateşi dokunmayacaktır.*"¹³ hadisi olmalıdır. Buraya aldığımız kadarıyla bazı hadis kaynaklarında da yer alan rivayete, kaynaklarda rastlanmadığı halde, kendine göre ilavede bulunmakta, "*görenleri görenler ve cennetlik olacaklar*" (!) sayısını yediye kadar çıkartıp rivayeti orada bitirmektedir. Böylece kendisini cennetlikler içerisine dahil ederken, yine kendini, sonraki nesiller için, cennete girme vasıtası olarak gösterip, ilgi odağı haline getireceğini ummakta ve onlar için vesile-i necat olduğunu söylemektedir.¹⁴

Zamanının karakteristik ilmi özelliklerini de taşıyan Mustafa Âlî'yi bu yanılsa düşüren sebepler kanaatimce şöyle sıralanabilir :

¹⁰ el-Kettani, Muhammed b. Cafer (1345/1926), er-Risaletü'l-Mustatrafe (Hadis Literatürü), (Dipnot ve ilaveleri ile tercüme eden : Yusuf Özbek), s. 209,151. Dipnot.

¹¹ Bu hikayenin tafsilatı ve kaynakları için bakınız : Golziher, Ignaz, Muhammedanisch Studien (Muslim Studies) II,161-163; Tayyip Okiç, Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler, s. 72-73; M. Yaşar Kandemir, Mevzu Hadisler, s. 73-74; ayrıca karşılaştırınız, Aşık, Nevzat, Sahte Sahabiler, s. 209-214.

¹² Aşık, Nevzat, Hicri VI. Asırda sahabe olduğunu iddia eden Ebu'r-Rida Reten el-Hindi ve uydurduğu hadisler, D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi VII,47-65.

¹³ Âlî'nin delil olarak kullandığı bu hadisin aslı şöyledir : " Ebu Said el-Hudri derki : Bir adam Peygamberimize Ya Rasulullah seni görüp sana iman edene ne mutlu (tuba), deyince Rasulullah (as.) buyurdu ki : Evet beni görüp bana iman edene ne mutlu (tuba), fakat beni görmediği halde bana inanan'a daha büyük mutluluk vardır diye üç defa tekrar etti. Sonra biri Tuba nedir ya Rasulullah ? deyince Rasulullah (sa.) : Cennette mü'minlerin gölgelendikleri, gölgesi yüz yıllık bir yürüyüşle dahi geçilemeyecek bir ulu ağaçtır." buyurdu. Ahmed b. Hanbel, Müsned, V/248, 257, 264, (hadis no :11245, Sahr Şirketinin neşrettiği Kütüb-i Tis'a CD'sine göre). Burada kaydettiğimiz rivayet bu hadisi ihtiva eden bütün kaynakların müşterek kayıdıdır. Âlî'nin delil olarak kullandığı rivayet ise buna eklenmiş olarak zikredilmekte, hatta bazen tek bir hadismiş gibi nakledilmektedir, ancak araştırdığım kaynaklarda Mustafa Âlî'nin iddia ettiği gibi görenlerin sayısını yediye kadar çıkarana rastlayamadım. Bakınız : el-Acluni, Keşfu'l-Hafa, IV/48-49 no. 1680; el-Hafız el-Heysemi, Nureddin ebu'l-Hasan Âlî (807/1404) : Mecmau'z-Zevaid IX/745, no. 1647; Suyuti, Cemaleddin (911/1505), el-Camiu's-Sağir, II/102,no. 5301-5305.

¹⁴ Âlî'nin iddiaları için Bakınız : Aksoy, s. 37-39

1. Öğünmeye ve kendini üstün göstermeye aşırı derecede düşkün olması, hatta övünmede kendini “zamanının bir tanesi” olarak niteleyecek dereceye varması.
2. İlmi ve edebi kabiliyet bakımından kendini çok yeterli görmesine rağmen hak ettiği idari görevleri elde edememiş olmanın bunalımı ve çöküntüsü içerisinde olması,
3. Kendi seviyesinden çok aşağıda olan ve hatta, bir zamanlar onun emrinde çalışan bazı çağdaşlarının, ilmi, idari ve siyasi makam bakımından ondan üstün durumda olmalarının verdiği kıskançlık ve eziklik,¹⁵
4. Halil es-Safedi (764/1363) ve ünlü dilci Mecdüddin Şirazi (817/1415) gibi bazı alimlerin de yanılarak bu yalancıyı doğru kabul etmelerinin, meslekten hadisçi olmayan Mustafa Âlî'yi yanıltması.

Kanaatimizce, zikredilen ve daha da çoğaltılabilecek olan bu sebepler, onu böyle bir savunma psikolojisine itmiş ve bir yalancıyla dahi öğünmek gibi bir yanılsa düşürmüş olmalıdır.

Âlî, mezkur iddiacıyı görenler silsilesine dahil olmayı büyük bir ayrıcalık ve üstünlük olarak değerlendirmektedir Bunun için de elde ettiği bu fırsatı kaçırmamış, nail olduğu bu yüce şerefi (!) kaynağının doğruluğunu tetkike dahi tabi tutmadan dünyaya ilan edivermiştir.

Elbette ki onun bu davranışı Hadis ilmi açısından kabul edilemeyecek ve onun şanına leke getirecek bir tedbirsizlik, cerhini gerektirecek bir kusurdur.

Mustafa Âlî'nin aşırı övünmesi ve kibir derecesinde kendini büyük görmesi¹⁶; fakat bazen de kişinin onuruna zarar verecek derecede yalvarması; övmeye aşırılığa kaçması¹⁷ ve dilenme derecesinde isteklerde bulunması;¹⁸ ifadelerinde müstehcenliğe kaçması; uygunsuz bazı davranışları sanki tasvip ediyormuşçasına nakletmesi¹⁹ Peygamberi ahlaka uymayan ve

¹⁵ Bunu en güzel anlattığı yerlerden biri için bakınız : Gelibolulu Mustafa Âlî, Riyazu's-Salikin, 73-74 (inceleme ve neşr : Arslan, Mehmet-Aksoyak İ. Hakkı), ayrıca bakınız : Mevaïd, s. 25-27

¹⁶ Bu karakteri o kadar açıktır ki, onun herhangi bir eserini okuyan kişi bunu mutlaka görecektir, bu nedenle bu iddiaya hususi olarak kaynak göstermeye bile gerek yoktur ancak yine de bakınız: Aksoy, s. 31-44; Mustafa Âlî, Halatu'l-Kahire mine'l-Adati'z-Zahira, s. 13 (sadeleştiren, Orhan Şaik Gökyay), (bundan sonra bu eseri “Halat” olarak kısıltacağız); Mevaïdu'n-Nefais fi Kavaidi'l-Mecalis (Görgü ve toplum kuralları üzerine Ziyafet Sofraları), s. 36, sadeleştiren, Orhan Şaik Gökyay, (bu eseri bundan sonra “Mevaïd” olarak kısıltacağız.)

¹⁷ Bunun ispatı sadedinde, Mustafa Âlî üzerine bir hayli çalışma yapmış ve onun pek çok risalesini neşretmiş olanlardan şu nakli kaydetmek yeterli olacaktır kanaatindeyim : Arslan, Mehmet-Aksoyak, İ. Hakkı : Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Dalkavukluk Örneği Bir Risalesi : Risale-i Zirgamiyye, Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 1, Sivas-1996, s. 209-226 (Bu bilgi yukarıda zikredilen, Riyazu's-Salikin, s.49 dan alınmıştır. Yine bu eserin s. 70-75 arasında nazm halinde dile getirilen aşırı övücü ifadeleri görmektediriz.)

¹⁸ Yukarıda zikredilen beyitlere ilave olarak bakınız : Halat, s. 18-19; Mavaïd, s. 32-34, 36.

¹⁹ Mesela bakınız : Halat, s. 66; Mevaïd, s. 59-61, 132, 142, 161, 166-67, 181-182, 210. Mevaïd adlı eserini çeviren Orhan Şaik Gökyay onun bu türden ifadelerini Türk Milletinin açık konuşma ve en çıplaklığıyla anlatma karakterine bağlıyor ve bu tür müstehcenlikleri çıkarıp çıkarmamada kararsız kaldığını, sonunda eserin bütünlüğünün bozulmaması için çıkarmadığını ancak okunabi-

maalesef kişiliği hanesine olumsuzluk olarak kaydedilmesi gereken şeyler olduğu kanaati deyim.

b- Hadis kullanımı, hadisleri seçimindeki isabet-isabetsizlik veya kullandığı hadislerin sıhhat durumu.

Bir ilmin verileri kullanıyorken, o ilmin usul ve esaslarına mümkün olduğunca riayet etmek ilmi bir gerekliliktir. Bu gerekliliğe herkes riayet etmeli, keyfi hareket etmemelidir. Bu hususta keyfi hareket hem şahsi, hem de ilmi saygınlığın yitirilmesine sebep olur. Eğer bu hususta titizlik göstermeyen şahıs ilim adamı olarak bilinen biri ise, taşıdığı ilmi kimlik nedeniyle, meyvelerini dikkatsizce derdiği ilme zarar verir, onun yanlış anlaşılmasına ve belki de tahrifine sebep olabilir.

Elbette ki bu gerekliliği yerine getirmekteki titizliği herkesten aynı ölçüde beklemek safdilliktir. O ilimle doğrudan doğruya meşgul olanlar bu kullanımda genellikle daha titiz davranırlar veya öyle olacağı umulur, beklenir. Bir ilmin sahası dışında olan, ancak verilerinden istifade edenlerden de aynı ölçüde titizlik beklemek mümkün olmayabilir. Burada ikincisi birinciye göre daha mazur sayılabilir, fakat yine de böyle kullanımda bulunanlar seçim ve kullanımlarında dikkatli olmalıdırlar. Kendisi tahkik ve tenkit yapacak durumda değilse, kullandığı delil ve verileri sağlam kaynaklardan almalı ve aldığı kaynakları da mutlaka zikretmelidir ki üzerine düşen ilmi titizlik görevini yerine getirmiş olsun.

Dile getirdiğimiz bu temenniler Mustafa Âlî söz konusu olduğunda ne yazık ki yerine getirilmemiştir denebilir. Araştırdığımız kadarıyla Mustafa Âlî hadis seçimlerinde vermiş olduğu hadis kaynaklarını kullanmada gereken ilmi titizliğe yeterli derecede riayet etmemiş ve bu hususlarda da başarılı olamamıştır. Bununla birlikte onun, bazı hadisler üzerine veya hadislerden çıkardığı sonuçlar üzerine ilginç ve isabetli yorumları vardır ki, aşağıda onları değineceğiz.

Âlî, bazı muteber hadis kaynaklarını kullandığını ifade ediyorsa da bütün seçimlerini bu kaynaklardan yapmamaktadır. Kullandığı hadisler araştırıldığında mezkur kaynaklarda aldığını söylediklerinin kaynakları tespit edilebilirken, kullandığı ancak kaynağı tespit edilemeyen hadislerin sayısı da hayli yekün tutmaktadır. Kaynağı bulunamayan hadisler konusunda araştırmacının içine tabii olarak bir endişe ve şüphe doğmaktadır.

Kaynağı tespit edilemeyen hadisler kullanmasının yanında, kaynak adlarını zikretmede de dikkatli olmadığı ve itina göstermediği görülmektedir. Halbuki önceki dönemleri müellifleri eserlerinde bir hadis kullandıklarında, o hadisin kaynağını, genelde ya hadisin aldıkları kitabın adını veya yazarının adını zikretmek suretiyle (mesela: ahrechu's

lecek derecede yumuşattığını ve çıplaklığı kendine göre örttüğünü ifade ediyor ve bu perdeyi ilmi de kaldırıp çıplaklığı görmek merakında olan okuyucuların kitabın aslına dönmeleri gerektiğini ekliyor : s. 21-22. Onun bu ifadeleri iddiamızın doğruluğuna delalet etmektedir.

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki Mustafa Âlî daha önce yazdığı Kavaidü'l-Mecalis adlı risalesinde edep ve ahlaka aykırı anlatımlara ve müstehcenliklere fazla girmemektedir. Buna mukabil aynı risalenin şerhi olan Meva'id'de davranışını bozmuş, bu eserinde olabildiğince kaba-sab ve müstehcen ifadeler kullanmaktan çekinmemiştir ki bunlardan bazılarının yerlerini zikrettiği Karşılaştırınız : Şeker, Mehmet, Âlî'nin Kavaidü'l-Mecalis'i –Tahlil Denemesi ve Metin Neşri D.E.Ü. İlahiyat Fak. Derg. V,287-329.

Sahiha, ya da ravahu't-Tirmizi şeklinde) belirtirlerdi. Yapılan nakillerde de genellikle, hadisin alındığı kaynaktaki orijinal metnin aynen aktarılması usulü izlenirdi. Bu günkü anlayışa göre çok titiz sayılamayacak olsa da bu kullanım, müellifin kullandığı hadis kaynakları hakkında bir fikir verirdi ve gerektiğinde biraz meşakkatle de olsa, kullanılan kaynağa baş vurabilme ve tahkik imkanı sağlardı. Bu hareket tarzı en azından müellifin kullandığı hadisler ve hadis kaynakları bakımından kendine güveninin ve sağlamlığının bir göstergesi olmaktadır.

Hadisler kaydedildikten hemen sonra yapılan böyle bir kaynak zikrine Mustafa Âlî'nin ne kırk hadis risalelerinde, ne de diğer eserlerinde rastlanmamaktadır. Bu nedenle onun kaynakları ancak, kullandığı hadislerden hareketle ve zorluklarla tespit olunabilmekte veya hiç olunamamaktadır. İşte bu sebeple biz onun kaynak kullanımında isabetli olmadığını kanaatine vardık.²⁰

Ancak hemen ifade etmeliyiz ki, hadislerle ve hadis kaynaklarına karşı böyle ihmal-kar hareket tarzı, sadece Âlî'de değil o zamanın ünlü birçok yazarında da görülmektedir. Bunlara misal olarak daha önce hakkında bir sempozyum düzenleyerek andığımız Kınalı-zade Ali Efendi'yi ve Mustafa Âlî'nin özendiği ünlü Şeyhulislam İbn Kemal başta olmak üzere birçok şahsı zikredilebiliriz.²¹ Buradan hareketle o dönem Osmanlı ilim çevrelerinde *asli ve tali kaynaklar* gibi bir ayırımı gitmeksizin rastgele yerlerden hadis alıp kullanan müelliflerin hayli çok olduğu söylenebilir.

Gerçekte bu hatalı kullanımların mesuliyetini bir kişide aramak doğru ve ilmi değildir. Bu problemin kaynağını belki geçerli ilmi zihniyet ve ilim geleneğinde aramak daha doğru olacaktır, fakat bunda alimlerin fert olarak sorumlulukları da inkar olunamaz. Öte yandan, zamanımızda ilmi araştırma ve kaynak gösterme usulünün eskiye göre çok farklılaştığını ve daha titiz hale geldiğini, bizim kafamızda ve tatbikatımızda mevcut olan bu uygulama ve malumatla geçmiş değeri düşürdüğümüzü de göz ardı etmemek gerekir. Bizim bu hususlarda Mustafa Âlî'ye yönelttiğimiz tenkitler günümüz metodolojisini arayıp bulamamaktan değil, kendi zamanını ilmi telif standardına riayet etmemiş olmasındandır.

Hadis kaynaklarını zikretmemesi, hadisleri isabetsiz seçimi ve kullanımı açısından eleştirdiğimiz Mustafa Âlî'nin, cerhine gerektirecek bir başka kusurlu davranışı da eserlerinde uydurma hadis kullanmasıdır. Maalesef o, hadislerle biraz meşgul olmuş birinin bile uydurma olduğuna kolayca hükmedebileceği türden bazı hadisleri almakta ve delil olarak kullanmaktadır.

Bunun en ilginç örneği olarak, Mısır hakkında kaydettiği rivayetler ile, Mısır halkının kötülüğü iddiasına delil olarak zikrettiği rivayetler gösterilebilir. Mustafa Âlî önce Mısır iyiliğinden bahsetmekte ve şöyle demektedir : “Sözün kıyası şanı yüce olan Allah Taala Mısır’ı anlattığı gibi başka diyarı anlatmamıştır. Bunlardan başka yüce hadislerdeki :“ *Cize*

²⁰ Âlî'nin kaynak zikretmeksizin kaydettiği bazı hadisler için bakınız : Aksoy, s. 23, 47, 49; Halat, s. 28; Mevaid, s. 49, 50, 75.

²¹ Kınalı-zade'nin hadis kullanımı için bakınız : Nazlıgöl, Habil, Ahlakta Hadis Kullanımı ve Ahlak-ı Alai'deki Hadisler : Kınalı-zade Ali Efendi Kongresi Tebliğleri, s. 72-83; İbn Kemal'in kaynak kullanımı ile ilgili olarak bakınız : İbn Kemal, Resailü İbn Kemal, s. 87-91; Şeyhulislam İbn Kemal Sempozyumu, s.31-38, 155-167. İlgi konumuz olan 15-17. Yüzyıllarda Osmanlı dünyasındaki fikri atmosfer ve bu atmosferde ulemanın durumunun anlaşılabilmesi için ayrıca bakınız : Ocak, Ahmet Yaşar, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler, s. 70-103, 106-131,

cennet bahçelerinden bir bahçedir ve Mısır Allah'ın hazinelerinden bir hazinedir." diyer güzel sözlerden Kahire'nin bir yanı sayılan Cize vilayetinin cennet bahçelerinden bir bahçe ve Mısır'ın Allah'ın yer yüzündeki hazinelerinden biri olduğu açıkça söylenmiştir. Bir de *"Mısır bereketler anasıdır onun bereketleri yaygındır."* hadisinde Mısır ülkesinin bereketler kaynağı olup, onda çıkan ürünlerin ve onun güzelliklerinin şehirlerin çoğuna yayıldığı anlatılmıştır.²² Aynı sayfalarda Mustafa Âlî, Nil nehrinin cennetten çıktığına dair bir hadis olduğunu da kaydetmektedir.²³

Mısır lehine kaydedilen bu satırlar ve rivayetlerden hemen sonra, Mısırlılar aleyhine rivayet ve yorumları aşağıdaki şekilde kaydetmektedir :

"Bunlardan başka halkının çok uzun ömürlü olmaması ve çok yaşayarak dünyada meramına erişip murat görmemesi de Peygamberin hadislerinden alınmadır. Bir başka hadisinde de O : *" Bu yakında Mısır diyarı feth olunacaktır ve İslamların eserleri, Allah'ın yardımına eren askerleri orasını ele geçirecektir. Öyle ise oranın hayrını arayıp isteyen, ancak orasını yurt edinip de o ülkeye girmeyin, o diyarda yerleşmeye sürüklenenlerin az ömürlü olduklarından gafil olmayın."* buyurmuştur.²⁴

Görüldüğü gibi Mısır müellifimiz tarafından rivayetlere dayanılarak övülmekle birlikte hemen sonra oranın, halkın ömrünü kısaltıcı bir bereketsizliğe sahip olduğu ifade ederek yermekte, oraya yerleşilmemesini öğütlemektedir. Bir yer hakkında bu iki farklı rivayetin bir arada kullanılmasının tutarsızlığı fark edilmemiş gözükmektedir. Bu ise bize, rivayetin kutsallaştırılması karşısında aklın fonksiyonunu yitirdiğini, ya da zayıfladığını düşündürmektedir.

Aslında buradaki rivayetlerde kullanılan tanımlamalar, bir yeri tanımlarken bu gün de sıkça kullandığımız "cennetten bir köşe veya cehennem gibi" ifadeler tarzında kullanılan, hissi, yahut müşahedeye dayalı ifadelerdir ve zamanla hadisleşmiş olabilir. Bu türden ifade ve rivayetleri gerçek hadislerden ayırabilmek, Hz. Peygamberin ifadelerini, bu ifadelerin karakterini, delaletini, gayesini, değişken olup olmadığını iyi tanımakla mümkün olabilir. Bu açılardan bakıldığında burada kullanılan rivayetlerin hadis olmadığını anlamak için hadisçi olmaya da gerek yoktur, çünkü hadis denilen bu rivayetler birbirini nakzederek kendileri tutarsızlık sergilemektedir.

Bir bölgeyi ön yargıyla değerlendirerek orayı mutlak iyi veya kötü olarak tavsif etmek anlamsızdır. Sırf toprak veya bölge olarak bir yeri övmek yada yermek Peygamberlik gaye ve ilkelerine aykırıdır. Hz. Peygamberin gayesi toprakları veya bölgeleri övgü veya yergi ile tavsif etmek değil, o toprak veya bölgede yaşayan insanları kazanmak ve kemale erdirmektir. Öte yandan, rivayette önerildiği gibi, bir bölgeyi sırf maddi çıkarlar maksadıyla

²² Halat, s. 26,

²³ Gerçekten de bazı hadis kaynaklarında Fırat, Nil, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin cennetten çıktıklarına ve hatta Fırat ve Nil'in Sidre'nin dibinden kaynakıldığı hakkında rivayetler bulunmaktadır. Kütüb-i Sitte'nin bazılarında da yer alan bu rivayetler İsrailiyyat kökenli ya da mecazi anlatımlı rivayetler olarak nitelenmiş, delil olarak da Tevrat'taki aynı muhtevalı ayetler kaydedilmiştir : A. Osman Ateş, Günümüzde Hadislerin Değerlendirilmesinde Göz Önüne Alınması Gereken Bazı Hususlar ve Hadisin Geleceği ile İlgili Bazı Düşünceler, s. 121-122 ve oradaki dipnotlar, Hadisin Dünyü Bugünü ve Geleceği Sempozyumu Tebliği.

²⁴ Halat s. 44

ele geçirmek, daha açıkçası orasını sömürmek de Hz. Peygamberin gayesine ve uygulamasına aykırıdır kanaatindeyim.

Mısır konusunda yazarın kullandığı çok ilginç bir rivayet daha vardır ki bunu da şöyle kaydeder :

“Bunlardan başka Ebu'l-Feth Ezdi ve Abdurrahman b. Ömer'in -Allah her ikisinden de razı olsun- rivayet ettiği yüce hadiste : “ *Şeytan-üzerine lanet olsun- Irak Vilayetine dahil oldu hacetini defedip çekildi gitti, ondan sonra Şam toprağına girdi ve oradan tart olunup Meysan'a varınca kovuldu. Ondan sonra Mısır'a girdi; dilediği döşekte çiftleşip yumurtladı, yavrular çıkardı, giderek yerleşip türlü türlü yaygılarını döşedi, hatta süs, saltanat ve askerini düzdü.*” İşte bu yüce hadis Mısır ahalisinin çoğunda şeytanlık bulunduğunu bize açıklar. Onların insan soyu ile bir arada bulunması mümkün değildir.”²⁵

Aklı selim sahibi bir insan olan ve bazen hadisler hakkında çok güzel, isabetli yorumlar yapan yazarımızın bu rivayeti alması, bunu “*yüce hadis*” olarak tanımlayıp sahih olduğunu kabul etmesi doğrusu büyük hatadır. Demek ki kişiler, bilmedikleri konuda araştırmaksızın cesur davranıp temkini elden bıraktıklarında, düştükleri yanlışlar büyük olmaktadır.

Halbuki yazar kütüphanelerde kolaylıkla bulabileceği uydurma hadislerle ilgili bir kitaba bakma zahmetinde bulunsaydı, mesela Mısırlı meşhur müellif Celaleddin es-Suyuti'nin (ö.911/1505) *el-Leali'l-Masnua* isimli eserine baksaydı kullandığı türden rivayetlerin buralarda sıklıkla yer aldığını görecekti.²⁶

Bir rivayette belde, yöre ve kavim hakkında aşırı övücü veya yericî ifadelerin yer alması o rivayetin uydurma olduğunun alametlerindendir. Uydurma hadisleri derleyen mevzuat türü eserlerin mukaddimeleri veya içindekiler kısmı incelendiğinde bu gerçeğin ifade edildiği ve örneklandırıldığı görülecektir.²⁷ Mustafa Âlî'nin Mısır hakkında kullandığı rivayetler de bu türdendir.

Öte yandan, üçüncü halife Hz. Osman, Mısırdan gelen bir isyancı grup tarafından şehit edildiğinden, Mısır aleyhindeki rivayetler, Hz. Osman'ın soyundan olan Emevi Hanedanı zamanında, sünni kültüre kolaylıkla girme ve kendine yer bulabilme imkanına sahip olmuştur. Mezkur rivayette şeytanın Emeviler'in başkenti Şam'dan kovulmuş olması da bu tezi doğrulamaktadır.

Zaten bölge, coğrafya fanatizmi, siyasi fanatizm (particilik veya ırkçılık) ve dini fanatizm (mezhepçilik, bilinçsiz din severlik, zındıklık vs.) hadis uydurmanın en başta gelen

²⁵ Halat, s.44

²⁶ Mustafa Âlî'nin Mısır hakkında kaydettiği uydurma rivayetlerden bir kısmı bazı benzerleri için bakınız : es-Suyuti, Celaluddin, *el-Leali'l-Masnua* fi'l-Ehadisi'l-Mevzua, I,459-486; İbn Arrak, Âlî b. Muhammed (903-963/1497-1556), *Tenzihu's-Şeriatî'l-Merfua ani'l-Ahbari's-Şeniati'l-Mevzua*, II/50, 53-65.

²⁷ Mesela bakınız : İbnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Âlî (510-597/1116-1201), *el-Mevzuat*, I/ 35-47; İbn Kayyim el-Cevziyye (691-751/1292-1350), *el-Menaru'l-Münif fi's-Sahih ve'z-Zaif*, s. 19-155; el-Firuzabadi, Mecdüddin Muhammed b. Yakub (826/1423), *Sifru's-Saade*, s. 281.

sebeplerindendir. Bu nedenle muhtevasında bu türden unsurlar bulunan rivayetlere karşı daima daha dikkatli olmak gerekmektedir.²⁸

Biz burada Mustafa Âlî'nin bilerek uydurma hadisleri kullandığı kanaatinde değiliz, ancak diğer bazı meşhur alimlerde de görüldüğü üzere²⁹ onu da bu gibi hadisleri eserlerine alıp kullanmaya iten sebepleri şöyle özetlemek mümkündür :

1. Her konuda kendi bilgisini yeterli görerek istigna duygusuna kapılmak ve araştırmaktan vazgeçmek.
2. Bir konuda sırf eser yazmış olmak maksadıyla ve özentî ile eserini yazmak. Mesela kırk hadis risalelerinin yazılış nedeninin özentî olduğunu bizzat kendisi açıklamaktadır
3. Selefe itimat düşüncesi ile, onların yazdıklarını veya söylediklerini, onlar nasıl olsa araştırmıştır kanaati nedeniyle araştırmaksızın alıp kullanmak. Müellifimizin kendisi, kör taklitçi olarak selefe uyma yanılışına düşülmesini kınamasına rağmen, yine de bu rivayetleri onlardan alıp kullanabilmiştir.
4. Hadisi daha sağlam kaynaklardan almak gibi bir çaba içine girmeyip, zamanını ilmi teamülüne uygun olarak rast gele yerlerden hadis almak ve hadisin kaynağına gereken önemi vermemek.
5. İçinde yaşadığı kültürel ortamda hadislerle karşı bu tavır ve kullanım adetten olduğu için bu konuda eleştiri görmeyeceğinden emin olmak ve bu nedenle gevşeklik göstermek.
6. Hadise dair bir kitap yazmadığı için hadis seçiminde titiz davranmayabileceği kanaatini taşımak. Görüldüğü kadarıyla müellif ilerde ele alacağımız kırk hadis risalelerine hadis seçiminde daha titiz davrandığı halde diğer eserlerinde bu titizliğe riayet etmemektedir.
7. Bazı alimlere göre inanç, ibadet ve ahkâmın dışında ahlak, adab, iyiliğe teşvik, kötülükten sakındırma ve benzeri konularda zayıf hadis kullanmayı hoş görmektedirler.³⁰ Belki de Âlî, bu hoş görüyü daha da ileri seviyede kullanmak istemiş, bu nedenle araştırma yapmamıştır.

Her ne sebeple olursa olsun bu tür ciddiyetsiz ve dikkatsiz kullanımlar, Hz. Peygamberden gelen “Her duyduğunu nakletmesi kişiye yalan olarak yeter”³¹ ve “Kim benim

²⁸ Bu bilgilerin tafsilatı için bakınız : Kandemir, Mevzu Hadisler s.32-61, 169-172, 177-184.

²⁹ Misal olarak meşhur alim İmam Ebu Hamid el-Gazzali'yi (450-505/1058/1111) zikredilebilir. O, dünyaca ünlü İhya'sını yazmış ve bu eseriyle büyük hizmetler ifa etmiştir ama bu eserine aldığı bir çok hadis hadisçiler tarafından eleştirilmiş ve hatta bazılarının uydurma olduğu da söylenmiştir. Bu eserin hadisleri el-İraki, Zeynuddin Abdurrahim tarafından tahrir edilmiştir, onun bu çabası İhya ile birlikte basılmıştır.

³⁰ Zayıf hadislerin kullanımı ile ilgili farklı görüşler için bakınız : Polat, Selahattin, Hadis Araştırmaları, s.118-129; Toksarı, Ali, Delil Olma Yönünden Sünnet, s. 199-202.

³¹ Müslim b. El-Haccac el-Kuşeyri, Sahih, Mukaddime, I/10 no.5

adına bile bile yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın”³² ifadelerine aykırıdır ve sakınılması gereken davranışlardır.

Mustafa Âlî eserlerine aldığı hadislerin daima Arapçasını almakta sonra da tercümesini vermektedir. Eserlerinde görünen bazı ayet metinlerine hadis adının verilmesi³³ sanırım ondan değil mütercimlerden ya da katiplerden kaynaklanmaktadır. Eserlerinin bazılarında Mustafa Âlî hadis metinlerini doğrudan “hadis” adıyla kaydetmeksizin kullanmakta veya dolaylı anlatımla işaret etmektedir.³⁴

A- Hz. Peygamberi Algılayışı, Hadis Yorumu ve Hadislere Tarihsel Bakış

Mustafa Âlî'nin hadis ilmi açısından yetersizliğini, hadis seçimi ve kaynak kullanımıındaki isabetsizliğini vurguladık. Ancak bununla birlikte onun, Hz. Peygamberi algılama, maksat ve hedeflerini görme, bu maksada göre hadisleri yorumlama bakımından, bazı yorum ve açıklamalarının oldukça isabetli olduğunu gördük.

Biz bir şahsın sadece tenkit edilen yanlarını ifade ederek yanlış ve olumsuz algılanmaması için, onun var olan iyi ve takdire layık yönlerinin de dile getirilmesini hakkaniyete daha uygun görmektediriz. Bu nedenle Mustafa Âlî'nin hadislerle ilgili olarak, takdir ettiğimiz bazı yorum ve görüşlerini eserlerinden seçtiğimiz örneklerle anlatmaya çalışacağız.

Şüphesiz ki bir kişinin bir konuda yetersiz ve kusurlu olduğunu söylemek, onun bütün iyiliklerini ve olumlu görüşlerini, daha açıkçası, diğer sahalardaki yeterlilik ve kabiliyetini inkar anlamına gelmez ve bu şekilde de anlaşılmamalıdır. Meseleye bu açıdan bakılmalı ve bir konuda tenkit ettiğimiz birini, diğer bir hususta takdir etmemiz tutarsızlık olarak görülmemelidir.

a- Hz. Peygamberin Algılanışı

Âlî'nin Hz. Peygamberi algılayışı derken kastettiğimiz şey, Ondan asırlar sonra yaşayan biri olarak yazılarında ve eserlerinde Hz. Peygamberi nasıl anlattığı ve Ondan gelenleri nasıl yorumladığı olacaktır.

Hz. Peygamberin algılanması meselesi kültür, coğrafya, adet ve geleneklere ve hatta kişilere göre değişkenlik gösteren bir olgudur. Meseleye fertler açısından bakıldığında kişinin akli durumu, eğitimi, içinde yetiştiği sosyal ve kültürel çevre, özellikle de benimsediği dini hayat tarzı kişisel algılamada etkin rol oynamaktadır. Hz. Peygamber'in sünnetinin algılanışı da aynı şartlara bağlı olarak şekillenmekte ve seyir takip etmektedir. Kanaatimize göre Hz. Peygamber'i algılayış türleri genelde şu şekillerde tezahür etmektedir :

- 1- Akli melekelerini daha çok kullananların algılayışı. Bunlar, Hz. Peygamberin gerek şahsını, gerekse sünnetini değerlendirirken, daha akılcı davranmakta, Ondan gelen rivayetleri aklın olabilirlik ve olamazlık kıstası ile ölçmekte ve buna

³² Mütevatir hadislerin en meşhurlarından olup 70 den fazla sahabe tarafından rivayet edilmiştir, es-Suyuti, Katfu'l-Ezhari'l-Mütenasire fi'l-Ahbari'l-Mütevatire, s. 23-27; el-Kittani, Muhammed b. Ebi'l-Feyz, Nazmu'l-Mütenasir fi'l-Hadisi'l-Mütevatir, s. 20-21.

³³ Örnek için bakınız : Mevaid, s. 101

³⁴ Örnekler için bakınız : Mevaid, s. 49, 54

göre sonuca varmaktadırlar. Bunda aşırı gidildiğinde, mucizeleri ve Hz. Peygamberden sadır olduğu rivayet edilen bazı fevkalade halleri inkara ulaşılmaktadır.

- 2- Hz. Peygamberi idrak edip kavramaya çalışırken akla fazla yer vermeyenler v. Onu daha çok gönül gözüyle görmek isteyenlerin algılayışı. Bu algılayış içeriğinde olanlar, Hz. Peygamberden sadır olan veya rivayet olunan her şeyi kusur suzluk ve mükemmellik çerçevesinde görmek istemektedirler. Artık bu bakış açısıyla Hz. Peygamber, tabii ve insani ihtiyaçlarında dahi, diğer insanlardan farklı olarak görülmekte, her haliyle diğer insanlardan farklı olarak değerlendirilmektedir.³⁵ Bu görüşte olanlar şahsın kusursuzluğu ve kemalinin ne ile olacağını iyi ayırt edememekte, bu nedenle varlığı kemal olmayan, yokluğu da kusur sayılmayacak şeyleri birbirine karıştırmaktadırlar. Bu görüşte şahsın kusursuzluğu ile naklin kusursuzluğu da birbirine karıştırılmakta, nakli tenkit şahsı tenkit olarak değerlendirilmektedir. Neticede nakli bütünüyle kutsal, dokunulmaz, eleştirilmez olarak görmekte, naklin klasik yorumlarının dışındaki değişik yorumlarına bile tahammül edip izin vermemektedirler. Bu tür değerlendirmeler genellikle dini bilgileri sathi, ancak dini duyguları daha güçlü olanlar arasında görülmektedir.

Her iki tarz birlikte değerlendirilmediği ve her birinde aşırılığa kaçıldığında, Hz. Peygamberi hiçbir fevkaladeliği olmayan, sıradan biri haline getirmek; ya da her şeyi ile kutsallaştırmak gibi yanlış ve aşırı iki sonuca varılmaktadır.

- 3- Basit ve şekilsel algılayış. Bunun neticesinde sünnet, sakal bırakmak, beyaz giymek, sarık sarmak, sağ elle alıp vermek, misvak kullanmak, namazların sünnetini kılmak ve benzeri şekillerde tezahür etmektedir. Bu anlayışta şüphesiz ki “Allah’a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah’ı çok zikredenler için Allah’ın Resulünde güzel bir örneklik vardır.” (33Ahzab21) ayetinin tek taraflı ve şekilci yorumunun etkisi vardır. Bu görüşün boyutları için Süfyan es-Sevri’ye nispet edilen ve pek çok örneği zikredilebilecek olan : “Bir adamın başını bile rivayete göre kaşması gerekir”³⁶ ifadesini kaydetmek yeterlidir sanırım. Halk arasında yaşayan sünnet anlayışı, maalesef genellikle bu tür şekilselliklerden ibarettir.
- 4- Deruni veya tasavvufi algılayış. Yukarda zikredilen akli ve şekilsel algılayışların aksine olarak, tasavvufi-felsefi manada sünnet anlayışı bazen batınilige varan bir deruniliğe bürünmektedir. Neticede hem Hz. Peygamber’in şahsı, hem de Ondan gelen rivayetler, hadis ilminin kurallarından farklı ve batını bir tarzda yorumlanmaktadır. Bunun örnekleri de daha çok felsefi tarzda tasavvufi eserler yazan müelliflerin eserlerinde görülmektedir. Bu eserlerde yer alan hadis metnlerinin bazıları güvenilir hadis kitaplarından alınmadığı gibi, bunların sıhhat araştırması da hadis usulü ilmine göre yapılmamaktadır. Bu hakikate bazen bizzat müellifin

³⁵ Bu bakış açısının değerlendirilmesi ve örneklendirilmesi için bakınız : Hatiboğlu, M. Said, Hz. Peygamber’i Yanlış Yorumlama Tezahürleri, s. 6-11, İslami Araştırmalar, Ekim-1996.

³⁶ Sem’ani, Ebu Sa’d Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur (562/1166), Edebu’l-İmla ve’l-İstimla, s. 109, tahkik-neşr, Max Weisweiler, bu rivayetin bir yorumu için bakınız: Aydınlı, Abdullah, Hadis İstılahları Sözlüğü, s. 15-16.

kendisi dikkat çekmektedir.³⁷ Bu nedenle mutasavvife ile hadisçiler arasında karışıklı suçlama ve tenkitler süregelmiştir.³⁸

Bu algılayışların her biri ihtiyaca göre ortaya çıkmış ve insanların Hz. Peygamber ve din ile diyaloglarını sağlamıştır. Bu nedenle zikredilen algılayışların tamamen yanlış oldukları söylenemez, ancak her birini tek başına ele aldığımızda, eksiklikleri ve yetersizliklerinin bulunduğu söylenebilir. Doğru bir algılayış için kanaatimce akıl çizgisi ile gönül sevgisini bir arada bulundurmamak gerekmektedir. Algılama çabalarını bu iki objenin uyumlu ve ölçülü bir şekilde kullanılması ile gerçekleştirmek bizi daha doğru bir anlayışa götürecektir.

Bu algılayışta basit şekilsellikten çok, Hz. Peygamber'in zamanlar üstü olan ahlakını, ahlaki prensiplerini; davranışları sözleri ve takrirlerindeki hedeflerini ön plana çıkarmak gerekir kanaatindeyim.³⁹ Çünkü Hz. Peygamber insanları şirk batığından kurtarmak, ahlaki bakımdan olgunlaştırmak ve kamil insan derecesine yükseltmek için gönderilmiştir. İnsanlara bazı davranış kuralları veya adab-ı muâşeretini öğretmek Peygamberin asli vazifelerinden değildir. Üstelik ahlaken olgunlaşan insanların davranışlarında bu olgunluğun tesiri görülecek ve burada da gaye gerçekleşmiş olacaktır.

Zaman ve şartların değişmesiyle değişmeyen ve zamanlar üstü ahlaki karakteriyle bütün zamanlara hitap eden Peygamberimizin ahlaki ilkelerini tespit edip ortaya koymak, toplumsal bozulmaları veya değişimleri bunlara göre değerlendirmek çok daha isabetli olacaktır. Biz bu dileğimizin, yetersiz de olsa, Mustafa Âlî'nin eserlerinde uygulandığını gördük.

Hemen kaydetmek gerekir ki yukarda zikredilen türden yanlış algılama ve uygulamalar her toplumda ve her zamanda bulunabilmektedir. Elbette ki zikrettiğimiz şekilde doğru anlayış örneklerini de her dönemde görmek mümkündür. Mustafa Âlî'nin zamanında da bunun böyle olması tabiidir, hatta bu durum bizzat Âlî'nin eserlerinde sergilenmektedir.

³⁷ Mevlana'nın Mesnevi'sini okuduğumuz bir mecliste, Mesnevide geçen bazı hadisler için orada-kilere "Bu hadisleri hadis kitaplarında bulamazsınız" demiştim ki Mevlana sanki bana cevap verdi, biraz sonra onun şu satırlarını okuduk :

" Kendini, kendi vasıflarından arıt ki asıl kendi saf, pak zatını göresin. O vakit kitap, müzakereci ve üstat olmaksızın gönlünde peygamberlerin ilimlerini görür bulursun. Peygamber "Ümmetimin öyleleri vardır ki onlar benimle aynı yaratılıştadırlar, benimle aynı himmete sahiptirler. Ben onları hangi nurla görüyorsam, onların canları da beni mutlaka aynı nurla görür." dedi. Bunlar Peygamberi, Sahihayn kitapları, hadisler, hadisi rivayet edenler olmaksızın, bunlara hacet kalmaksızın abihayat kaynağında (gönüllerinde) görürler." I/277; bu iddiamızın en güzel örneklerinden biri olarak yine Mesnevi'de yer alan Hz. Peygamber ile Zeyd arasında geçen diyalogu misal gösterebiliriz : I/283-285. Biz bu diyalogların muhtevasının yanlış olduğunu iddia etmiyoruz, bu ayrı bir araştırma konusudur, ancak burada zikredilen türde ve muhtevada bir diyalog hadis kitaplarında yer almamaktadır. Ayrıca Mesnevideki hadislerin tahriri için bakınız : Firuzanfer, Bediuzzaman Ehadis-i Mesnevi, s. 1-227.

³⁸ Bu türden tartışmalar ve mutasavvifenin hadislere yaklaşım tarzı için bakınız : Aydınli Abdullah, Doğu Devrinde Tasavvuf ve Hadis, s. 134-155.

³⁹ Bu hususlardaki fikir ve düşünceler için ayrıca bakınız : Polat, Selahattin , Hz. Peygamber'in Sünnetini Anlama ve Sünnet'e Uyuma, İslamda İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği (Kutlu Doğum Haftası Bildirileri), s. 29-43; Ateş, Âlî Osman, Günümüzde Hadislerin Değerlendirilmesinde Göz Önüne Alınması Gereken Bazı Hususlar, s. 115-137, Hadisini Dünü Bu Günü ve Geleceği Sempozyumu.

Mustafa Âlî eserlerinde zamanında mevcut toplumsal bozuklukları, ahlaksızlık ve a-
şağılıkları, açık bir dille ve tüm açıklığı ile, sıkça dile getirmektedir. O, bu bozuklukları,
Hz. Peygamberin ahlakından ve Onun tarafından konan ahlaki ilkelerden hareketle ele
almakta ve haklarında hükmünü vermektedir. Değerlendirmelerinin sayısı çok olmasa da,
onun bu olumlu tutumu hakkında bir kanaat verecek miktardadır. Kur'an ve Sünnet'in
temel ilkelerine uygun bazı değerlendirmelerine de rastladığımız Âlî'nin bu değerlendirmelerini
ele almak ve bunlara birkaç misal vermek istiyoruz :

1. Mısırdaki düğün törenlerinden bahsederken bu törenlerin hovarda insanların
buluşma ve kadın-kızları izleme, bazen de onlara sarkıntılık etme yerleri oldu-
ğunu anlatmakta ve şu yorumu eklemektedir : “Bütün bunların yüce şeriata ay-
kırı olduğu meydandadır. Oysa bu çirkin ve kötü hal “atalarımızdan böyle gör-
dük”⁴⁰ deyin ayet gereğince elbette kendilerinden görülmektedir. Şu Arap
kavmi ki içlerinden o temiz kişi, Ahmed kendilerine gönderilmiş olsun da onlar
böylesine yakışsız işler yapsınlar; bu ya bir hiledir, ya da sonsuz bir beladır;
sanırım ki o uğursuz güruhun her biri çetin azaplar çekecektir.”⁴¹
- 5- Mısırlı imamların namaz sonrasında yüzlerini cemaate dönmeyip mihraba çe-
virmelerini eleştiren Mustafa Âlî, insanı varlıkların en değerlisi olarak gören
Kur'an ve Sünnet ilkesine uygun olarak şu yorumu yapmaktadır : “Her insan
Allah'ın cemalinin aynasıdır; kaşlarının mihrabı da gerçekte içten yapılan bir i-
badetin hacetlerinin kıblesidir. Değerinden bu denli şüphe olmayan mihrabı bir
yana bırakıp taş, harç ve çamurdan düzülmüş, nakışlarla ve düğüm düğüm
süslerle parlatılmış kiblegaha yönelmeyi Türkler uygun görmezler.”⁴²
- 6- Zamanındaki seyyidlerin ve seyyid geçinen sahtekarların çokluğundan şikayet
eden, hemen her mahalle ve kasabada birkaç tanesinin bulunduğunu zikreden
Mustafa Âlî, bunların çoğunun yalancı günahkarlar olduğunu bunlara inanıl-
maması gerektiğini vurguladıktan sonra şöyle der : “ Halkın yanında
seyyidlikten dem vuran herkese, veliye benzese de inanma. Seyyid kendinde
Muhammed'in ahlakı ile Ali el-Murtaza'nın keremi cömertliği görünen kimse-
dir.”⁴³ Onun bu isabetli yorumu Hz. Peygambere ve Hz. Ali'ye nispet edilen :
“Amelde geri kalmış olanı nesebi ileri götüremez”⁴⁴ sözünü hatırlatmaktadır.
- 7- Kur'an ve Sünnet'in en önemli temel ilkelerinden biri “emanetin ehline veril-
mesi” ilkesidir. Bu ilkeye uyulmadığı ve gerekleri yerine getirilmediği zaman-
larda adaletsizlikler oluşmaktadır. Neticede büyük toplumsal rahatsızlıklar ve
bozulmalar meydana gelmekte ve toplumu çöküşe götüren gidiş başlamaktadır.
Osmanlının duraklama döneminde yaşamış olan Mustafa Âlî'nin en çok rahat-

⁴⁰ 7 A'raf 28, ayetin tamamı şöyledir : “ Onlar bir fenalık yaptıkları zaman ‘babalarımızı bu yolda
bulduk Allah da bize bunu emretti’ derler. De ki Allah fenalığı emretmez. Bilmediğiniz şeyi Al-
lah'a karşı mı söylüyorsunuz.”

⁴¹ Halat, s.60-61.

⁴² Halat, s. 58-59

⁴³ Mevaid, s.102-103

⁴⁴ Hadis olarak bakınız : İbn Mace, Sünen, Mukaddime, 17; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 252,402, (bu ifadenin merfu hadis olarak da zikredildiğini hatırlatan ve kaynaklarını gösteren ho-
cam Ali Toksarı'ya teşekkür ederim); Hz. Ali'nin sözü olarak bakınız : eş-Şerif Ebu'l-Hasan
Muhammed Rıza, Nehcu'l-Belağa, s. 472 (tahkik. Subhi es-Salih).

sız olduğu ve bütün eserlerinde sıkça dile getirdiği hususlardan biri de budur. Âlî'nin her hangi bir eserini okuyan biri bunu kolaylıkla görebileceği için hususi referans göstermeye bile gerek olmadığı kanaatindeyim. Zaten aşağıya alınacak olan örnek buna da işaret etmektedir.

- 8- “Herkesin bildiği ve uzmanı olduğu konularda fikir beyan etmesi, kendi işini yapması ve üzerine vazife olmayanın peşine düşmemesi” de Kur’ani ilkelerdendir. Mustafa Âlî ifadeleriyle bu ilkeyi çok güzel dile getirir : “Memleket işlerini vazilere sormak, din adamlarından vuruş-kırış ve savaş işlerini ummaktır. Gaddarlara, zorbalara ve rüşvet alanlara namus ve doğruluk teklifi, gıdahor tiryakilere ‘keyfini (afyonunu) yeme’ diye tembih kılmaktır.... Derya hizmetlerini atlı tayfasına buyurmak, gemiye eyer ve semer vurmak gibidir. Vuruş ve savaş gibi önemli bir işi ulemaya ısmarlamak, içki ve eğlence toplantılarını dindarlara ısmarlamak gibidir.”⁴⁵

Bu kadar misalin maksadımızı ifadeye kafi geleceğini umarım. Tasvip etmediğimiz bazı görüş ve ifadeleri olmakla birlikte müellifimiz yaşayan bir toplumun olumlu ve olumsuz yönlerini eserlerinde ortaya koymaktadır. Bu açıdan onun eserlerinin değeri büyüktür.

Şimdi de zaman ve şartların değişmesi ile rivayetlerin algılanışı ve uygulanışında meydana gelebilen değişimler açısından Âlî'nin bazı yorumlarını ele almak istiyoruz.

b- Hadis Yorumu ve Hadislere Tarihsel Bakış

İnsanların yaşadığı hayat zaman, mekan ve bunlara bağlı imkanlar ve şartlar açısından değişkenlik gösteren ve farklılaşan dinamik bir yapıdadır. Bu nedenle insanlar dünyanın değişik bölgelerinde değişik şartlarda hayatlarını yaşarlar. Mesela sıcak bölgelerin hayat tarzı, kullanılan eşyalar ve yiyecekler ile soğuk bölgelerin hayat tarzı ve vasıtaları birbirinden farklılık gösterir.

İnsanlar aynı bölgelerde yaşıyor olsalar bile zaman ve imkanlarının değişmesine bağlı olarak hayat tarzlarında ve vasıtalarında da değişiklik olabilir. Bu değişimlere paralel olarak insanlar, hayatlarını düzenlemek için koydukları kanun ve kurallarda da zaman zaman uyarılama, değişiklik ve yenileşme yaparlar. Bu yapılmadığında toplumda yasaların eskidiği ve artık ihtiyaca cevap veremediği kanaati oluşur.

Zikredilen farklılıklara bağlı olarak Hz. Peygamberi anlama ve Ona uyma adına asırlar öncesi o günkü haliyle, olduğu gibi günümüze getirilmek istenmektedir. Böylece insanların zihinlerinde: “Peygambere uymak için günümüzden fedakarlık etmeliyim veya Peygamber günümüze hitap edemez” gibi gereksiz bir ikilem meydana getirilmektedir.

Zamana ve maddi şartlar çevre ve imkanlara bağlı olarak çok değişkenlik arz eden hayat tarzına karşılık, insanın değişmeyen ve evrensellik arzeden bazı özellikleri de vardır. Mesela inanma ve ibadet etme ihtiyacı değişmeyen unsurlardan sadece ikisidir. Ahlak da esas itibarıyla değişmeyen unsurlardan biri olarak kabul edilir.

İlk insandan beri insanların ve toplumların bir olgusu olan dinler de bu değişen ve değişmeyen cihetlere hitap etmesi bakımından iki kategoriye ayrılabilir. Mesela bazı dinler

⁴⁵ Mevaid, s. 156-157

sadece iman, ibadet ve ahlaka hitap ederken, diğer bazıları da hayatın her safhasına hitap etmek ve insan hayatının maddi-manevi yönlerini düzenlemek amacındadırlar.

Tabiidir ki birinci grupta yer alan dinler genellikle maddi ve dünyevi hayatla ilgili düzenleme getirmez, sadece değişmezlerle hitap etmekle yetinmek isterler. Bunun için de burada cereyan eden değişmelerden etkilenmez, değişme ve yenilenme ihtiyacında olmazlar. İslam dini bunlardan ikinci kategoride yer almaktadır.

Yaşanılan hayatın değişkenliği ve dinamizmine karşıt dini naslar ve rivayetler, metinleri itibarıyla statik ve değişmez bir yapıya sahiptirler. Belirlenmiş ve derlenerek kitaplar haline getirilmiş olan bu metinlere, mesela Buhari'nin Sahih'ine, zamanın ihtiyaçlarına göre eklemeler yapılamaz. Zamanın gerisinde kalmıştır veya çağdaş ilme göre yanlışlığı tespit edilmiştir gibi bir gerekçe ile de olsa, bu metinlerden bir şeyler silinip atılamaz. Bunu yapmak metinleri tahrif eder ve zaman içerisinde tamamen bozulmalarına, orijinalliklerini yitirmelerine ve kaybolup gitmelerine neden olur. Kısacası dini metinlere müdahale söz konusu olamaz.

Metnin tarihi bir olgu olarak korunması ile, o metnin doğruluğu ve yanlışlığının tartışılması veya yorumlanması elbette ki ayrı şeylerdir. Bu statik yapılarına rağmen dini metinlerin ve nasların yaşanılan hayatı etkilediği ve ona yön veren en güçlü amillerden biri olduğu da inkar edilemeyecek kadar açıktır. Bu gün de insanların pek çoğu hayatlarını inandıkları dinin gereklerine, emir ve yasaklarına göre düzenlemekte veya düzenlemeye çalışmaktadırlar.

Asırlar önce ve çok farklı şartlar ve imkanlar içerisinde konmuş olan kurallar ve değişmez yapıya sahip dini metinlerle (naslarla) bunu nasıl başarmaktadırlar? Hem çok farklı sosyal ve fiziksel şartlar içerisinde zamanını yaşamak, hem de asırlar öncesinin farklı sosyal ve fiziksel şartları içerisinde konulan uygulama ve kurallara ters düşmemek nasıl mümkün olmaktadır?

Bunun mümkün olabilmesi için dini metinler, inananlar tarafından her zaman yeniden yorumlanmaktadır. Bu yorumla dini metinlerin yaşanan hayata, şartlara, zamana ve ortama hitap edebilen yönleri ön plana çıkartılmaktadır. Hale (yaşanılan sosyal ve fiziksel gerçekliğe) aykırı olan metin ve rivayetler ise ya ihmal edilmekte, veya yine yorum vasıtasıyla uyumlu hale getirilmeye çalışılmaktadır. Hatta bu yorumlama çabaları inanç, ibadet ve ahlak ile ilgili metinleri de ihtiva etmektedir. Ancak burada gerçekleştirilen yorumlar, gelen rivayetleri çeşitli yollarla kabul etmeme veya değiştirme şeklinde değil de, daha çok zamanın şartlarına göre yeniden ifade ve izah tarzında olmaktadır. Buna misal olarak "Allah" ve "Din" kavramlarının klasik izah tarzları ile günümüzdeki yorumlar zikredilebilir. İbadetle ilgili hususa da zekat emri ve zekatın ödeniş tarzı vs. örnek olarak gösterilebilir. Bu nedenle her dönemde yeni tefsir, şerh, ahlak ve ilmiyal kitapları yazma gereği ortaya çıkmakta ve bu türden yeni eserler de yazılmaktadır.

Dini metinler, naslar ve kurallar yeniden yorumlanmadığı takdirde bazı mahzurlar ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri zamana hitap etme kabiliyetini kaybettiği kanaatiyle dinin ihmal edilmesi ve hayattan dışlanmasıdır veya en azından hayatın bir kısmından uzaklaştırılmasıdır. Bir diğeri de bunun tam tersine din adına, dine uyma adına insanların, günlerinden ve zamanlarından vazgeçerek, tarihte yaşamaya zorlanmaları veya önceki zamanı ve şartları kendi zaman ve coğrafyalarında diriltmeye çağrılmalarıdır. Halbuki bunlar-

dan birincisi din ve o dine inananlar açısından; diğeri de zaman, coğrafya ve şartlar açısından mümkün olmadığından, “yorumlama” çözümü zaruri hale gelmektedir.

Dini naslar üzerine yapılan yorumların isabetli olabilmesi için o dinin hedefleri ve ilkeleri tespit edilmeli ve bu ilkeler doğrultusunda yorum gerçekleştirilmelidir. Diğer bir deyişle yorumlar rastgele olmamalı belli bir metodoloji ve usule göre yapılmalıdır. Böylece başı boşluk, dağınıklık ve aşırılıklar önlenmiş, daha isabetli neticeler elde edilmiş olacaktır. Dinin farklı yorumları demek olan mezheplerden yaşayanların, varlıklarını devam ettirmelerinde en büyük amil, ortaya koydukları tutarlı yorum metodolojileri olmuştur kanaatindeyim.

İslam dininin ikinci kaynağını oluşturan hadislerin de, Hz. Peygamberin gaye, hedef ve ilkeleri bakımından yeniden yorumlanmasının, Hz. Peygamberin daha iyi anlaşılabilmesi için gerekli olduğunu düşünüyorum.

Son zamanlarda, diğer müslüman ülkelerdeki gayretlere paralel olarak, ülkemizde de bu ihtiyaç dile getirilmekte, sünnet için uygun, uygulanabilir anlama ve yorum metodolojileri arama çabaları görülmektedir. Bu uğurda araştırmalar ve yayınlar yapılmakta, sempozyumlar düzenlenmektedir.⁴⁶

Elbette ki bütün bunlar toplumsal ihtiyaçlardan doğmaktadır, çünkü son zamanlarda ülkemizde Hz. Peygamber’e ve Onun sünnetine uyma adına, insanları tedirgin edecek derecede, kaba şekilselliklerin ve garipliklerin ortaya çıktığı gözlenmektedir.⁴⁷

Hadis/sünnet kaynaklarının yeniden yorumlanmasının ne kadar gerekli olduğunu görmek için hadis kitaplarının Hz. Peygamber’in ticari tavsiye ve uygulamalarının yer aldığı bölümlerine bakmak gerekir. Buralarda verilen bilgi ve uygulama örneklerinden, mevcut ticari usul ve şekillerden hareketle günümüzde çok gelişmiş olan ticari kuruluşlar ve ticaret şekillerinin bire bir düzenlenmesi ne derecede mümkün olabilecektir? Halbuki böyle bire bir düzenlemeye çalışmak yerine, bu konularda Kuran’dan ve Hz. Peygamber’in sünnetin-

⁴⁶ Bu çabalara örnek olarak, benzerini daha da çoğaltabileceğimiz şu çalışmaları zikretmek yeterli olacaktır : Hz. Peygamber ve Aile Hayatı, bu çalışma “İSAV” tarafından düzenlenen ve genelde geleneksel İslami meseleleri, çağdaş ve yeni bakış açılarıyla ele alıp değerlendirmeye çalışan tartışmalı ilmi toplantılar dizisinin 9. Sunu oluşturmaktadır; el-Kardavi, Yusuf, Sünneti Anlamada Yöntem, (tercüme, Bünyamin Erul); Gazali, Muhammed, Fakihlere ve Muhaddislere Göre Nebevi Sünnet (çev. Ali Özek); Kırbaçoğlu, M. Hayri, İslam Düşüncesinde Sünnet (yeni bir yaklaşım); “Hadis’in Dünyü Bugünü ve Geleceği Sempozyumu”; Fazlur Rahman, Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu, (çev. Salih Akdemir); Polat, Selahattin, Hadis Araştırmaları (tarih, tenkid, usul); Görmez, Mehmet, Sünnet ve hadisin Araştırılması ve yorumlanmasında Metodoloji Sorunu; “Sünnetin Dindeki Yeri”, Sünnetin anlaşılmasına ayrılan ve çok değerli tebliğlerin yer aldığı bu eser, mezkur dizinin 25.si olarak neşredilen uluslar arası bir sempozyumun tebliğlerinden ibarettir; Keleş, Ahmet, Hadislerin Kuran’a Arzı; Özafşar, M. Emin, Hadisi Yeniden Düşünmek (fıkhi hadisler bağlamında bir inceleme); Erul, Bünyamin, Sahabenin Sünnet Anlayışı. Kitap ve müstakil çalışma olarak zikrettiğimiz bu eserlere ilave olarak daha pek çok makaleyi kaydedebiliriz, ancak erbabının buna ihtiyacı olmadığı kanaatindeyiz. Bütün bu gayretler Sünnet/Hadis’in yeniden ele alınması ve yeniden yorumlanması yolundaki şiddetli ihtiyaç ve gereksinimi ortaya koymaktadır kanaatindeyim.

⁴⁷ İslam adına yapılan bu garipliklere misali olarak, kendilerine “aczimendi” adını veren, giyinişleri, dış görünüşleri ve ellerinde taşıdıkları uzun sıırıkları ile dikkatleri çeken gurupları ve bazı tarikatlerin uygulamalarını zikredebiliriz.

den temel ilkeler çıkarılmalı, sonra da yapılacak düzenlemelerde bu ilkeler esas alınmalıdır. Mesela, ticari faaliyetler için esas olabilecek: aldatmama, harama sapmama, adaletten ayrılma, hakkaniyeti gözetme ve benzeri, zaman ve zemine göre değişmeyecek olan temel ilkeler tespit edilse ve bunlara göre hareket edilse daha sağlıklı neticelere varılacağından eminim. Böylece hem sünnet ihmal edilmemiş olacak, hem de gereksiz zorlamalar ve tevillerden sakınılmış olacaktır.

Mustafa Âlî'nin bir yorumu vesilesiyle, burada üzerinde durmak istediğim bir başka örnek de hadis kitaplarında zikredilen temizlik ilkeleri ve suların hükmü olacaktır.

Kur'an vahyinin, okumayı emreden ayetlerle başlayıp, bir müddet kesintiye uğradıktan sonra yeniden, Müddessir Suresinin ilk ayetleriyle yeniden başladığı ve artık kesilmeksizin devam ettiği bilinmektedir. Burada Hz. Peygamber'e verilen emirlerden biri de "elbiseni temizle ve pislikten uzak dur" emridir.⁴⁸

Gerek bu emir, gerekse temiz tabiatı sebebiyle Hz. Peygamber temizlenmeyi ve temizliği hararetle emir ve tavsiye etmiştir. Temizlik konusunda son derece titiz davranan Hz. Peygamber temizliği imandan bir cüz, hatta imanın yarısı olarak değerlendirmiştir.⁴⁹

Namaz kılmak ve Kabe'yi tavaf etmek gibi bazı ibadetler için, bazen tüm vücut temizliğinin (guslün), bazen de abdestin şart olarak konulmuş olması,⁵⁰ temizliğin dinimizde ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

Temizliğin esas unsuru su' dur. Bütün varlıkların dirilik sebebi olan bu değerli hayat kaynağının, insanlara hayat vermeye devam edebilmesi ve temizlikteki fonksiyonunu yerine getirebilmesi için öncelikle kendisinin temiz olması gereklidir. Tabii ve bozulmamış bir çevrede bulunan kaynaklar, akarsular ve benzeri sular, Hz. Peygamber tarafından "su temizdir onu hiçbir şey kirletemez"⁵¹ ifadesiyle temiz olarak tanımlanmıştır. Zaten böyle bir tanımlama olmasa da akıl bu sulara temiz hükmünü vermektedir. Aslen temiz olan böyle bir suyun temizliğini devam ettirip-ettirmediğinin anlaşılması için de üç temel özelliğinin, yani renk, tat ve kokusunun değişmemiş, asli özelliğini kaybetmemiş olması şartı konulmuştur. Normal ve tabii şartlarda bu özellikleri taşıyan ve asliyetini kaybetmemiş sular temizdir. Ancak suyun asli özelliklerinde görünürde bir değişme olmasa da bazı kimyasal ve radyoaktif kirlenmelerle böyle sular, içilmesi ve kullanılması tehlikeli ve zararlı hale gelebilmektedir.

Zaruri hallerin dışında⁵² içme, ibadet temizliği ve her türlü diğer temizlik için kullanılması ön görülen su yukarda zikredilen mutlak su ve benzerleridir. Denizlerin, göllerin,

⁴⁸ 74. Müddessir 4-5

⁴⁹ Müslim b. El-Haccac el-Kuşeyri (206-261/821-875), Sahih, I,203, no 223.

⁵⁰ el-Buhari, Muhammed b. İsmail (194-256/807-870), Sahih, I,43-44.

⁵¹ Mutlak olarak veya diğer metinlerin içerisinde zikredilen bu Peygamberi hüküm için bakınız : 49. ve 50. dipnotlar.

⁵² Zaruri halleri belirleyen şey tamamen kişinin veya toplumun fiziki ya da coğrafi imkanlarıdır. Mesela bir bölgede normal hallerde temiz sayılamayacak bir sudan başkası yoksa, oradaki insanlar o suyu kullanmaya mecbur oldukları sürece, o suyun kullanımı yasaklanamaz ve kullanmak haramdır veya günahtır hükmü verilemez. Ancak o suyu mümkün olduğunca ıslah ederek, mesela süzerek, durultarak veya kaynatarak zararsız hale getirip kullanmaları öğütlenir. İmkan olmadığı sürece, bunun dışında bir şeyi insanlara emretmek, farz kılmak onları imkansızla zorlamak olur. Bir başka deyişle dinin ideali ile hayatın hakikati karşı karşıya getirilemez. Böyle bir durumda di-

kuyuların, büyük havuzların, akarsuların ve hatta su birikintilerinin temizliğinin ölçüsü de bunların asli özelliklerinin kaybedip-kaybetmedikleri olmuştur.

Bu sular, asli özelliklerini koruma derecelerinden hareketle, fakihler tarafından tasnife tabi tutulmuş, mutlak temiz ve sınırlı temiz (mukayyed) hükümleri verilmiştir. Mutlak temizlik özelliğini kaybeden suların, bu özelliklerini ne ölçüde ve ne ile kaybettikleri, haklarında verilen hükümde etkili olmuştur.

Hz. Peygamber'in bu hususlardaki hükümleri, kendi tabii şartları içerisinde ele alındığında problem doğmamaktadır. Ancak Onun hükümleri, kendi bağlam ve şartlarından koparılıp, çok farklı çevre ve şartlarda, mutlak olarak uygulanmak istendiğinde pek çok problemler ortaya çıkmaktadır. Bu türden problemlerin yaşanmaması için, verilen hükümlerdeki maksatlar ve ilkeler iyi tespit edilmeli, bununla birlikte, bazı hükümlerin verilmesindeki ve uygulamadaki zorunluluklar da göz ardı edilmemelidir. Bu yapılmayıp münferit hükümlerden hareket edilir, bunlar değişmez hükümler olarak algılanırsa büyük yanlışlara düşülebilir. Yapılan bu yanlışlarla hadisler biraz sonra zikredeceğimiz gibi bazı çirkinlikle- re alet edilebilir, veya istihza konusu haline getirilebilir.⁵³ Buna ise kimsenin hakkı yoktur.

Önceden akarsulara ve denizlere kanalizasyonlar bağlanmaz, kimyasal atıklar karışmaz ve yaygın bir radyoaktif kirlenmeden söz edilmezdi. Bu nedenle istisnai durumların dışında akarsulara, göllere ve denizlere gönül huzuruyla temiz hükmü verilir ve bu hükmün dini olarak nitelenmesinde bir mahzur olmazdı. Bu hükmü verenlerin din adamı veya işin uzmanı olması arasında da fark olmazdı.

Ancak sular ve kuyular hakkındaki hükümler, kayıtsız ve şartsız olarak, bütün teferuatıyla ilmiyal ve fıkıh kitaplarında yazmaktadır. Gerçi buralarda yazılanların çoğu doğru ve bu gün de geçerli şeyler olduğu söylenebilir fakat aralarda serpiştirilen bazı sağlıksız bilgiler de bulunmaktadır. Suların hükümlerini ihtiva eden bu ilmiyal kitapları din adamlarının kaleminden çıkmakta ve işin asıl uzmanlarının, yani sağlıkçıların ve çevre sağlığı

nin hükümleri "ruhsat" adıyla hafifletilir veya mazeret kalkıncaya kadar, geçici bir süre yürürlükten kaldırılır. Ayetler ve hadislerden çıkarılan : "Zaruretlar mahzurlu ve yasak şeyleri mübah hale getirir" hükmü Osmanlının son döneminin meşhur kanun kitabı olan Mecelle'de de yer almıştır : s. 21, madde 21, (çeviren Berki, Ali Himet).

⁵³ Nitekim çağdaş bazı yazarlar tenkitsiz ve tahlilsiz olarak tercüme edilip bastırılan bazı hadis kitaplarından seçtikleri hadislerden hareketle veya rivayeti kutsayan bakış açısıyla savunmacı bir tarzda ve yetersiz yorumlarla sunulan bazı hadisleri ele almakta, alay konusu yapmaktadırlar. Halbuki bu yazarların kendileri de, içinde bulundukları anlayış ve şartlarla, ele aldıkları rivayetlerin varit oldukları zamanın anlayış ve şartlarının çok farklı olduğunu iyi bilmektedirler. Buna rağmen yine de bu rivayetlere dayanarak, bütün hadisler etrafında veya bilvesile İslam hakkında şüpheci, alaycı ve trajedi-komik bir hava uyandırmaktadırlar. Mesela bakınız : Arsel, İlhan, Şeriat ve Kadın; Dursun, Turan, Din Bu ve Kulleteyn; Oral Çalışlar, İslamda Kadın ve Cinsellik. Bu yazarların ve eserlerinin sayısını daha da artırmak mümkündür, ancak bu kadarının yeterli olduğu kanaatindeyim. Örneklerini genellikle Türkçe'ye çevrilen hadis kitaplarından ve ilahiyatçı yazarların dini mevzularda yazdığı eserlerden seçen ve meselelere genelde yüzeysel yaklaşan bu yazarlar, belki de içinde bulunduğumuz açmazı gösterdikleri için haklıdır. Durumun değerlendirilmesini ve haksız olanın tespitini okuyucu yapmalı, tepkisel ve hamasi, hissi davranışlara girmeksizin meseleleri yeniden ve ciddi bir şekilde düşünmelidir. Öte yandan çağdaş iletişim araçlarının en yaygınlarından biri haline gelen internet üzerinden de İslam ve müslümanlar aleyhine pek çok yayın yapılmaktadır. Görebildiğim kadarıyla bu yayınlarda da temel eleştiri konularını zikredilen türden hadisler ile İslam tarihinden seçilen bazı örnekler ve uygulamalar oluşturmaktadır.

uzmanlarının konu hakkındaki görüşlerini genelde yer verilmemektedir. Öte yandan burarlarda konular parçacı ve meseleci bir yaklaşımla işlenmekte ve genelde meseleler ilke ve prensip olarak ele alınmamaktadır.⁵⁴

Bu nedenle durumu düşünüp değerlendirme kabiliyetinden yoksun insanların kirlenmiş denizlerden balık avladıkları ve başka imkanlar bulabilecekleri halde, birazcık zahmete girmeyerek, kanalizasyonlu suları kullanmaya devam ettikleri görülmektedir. Bu yaptıklarını “din buna cevaz vermiştir” gerekçesiyle yapmakta olabilirler. Elbette ki bu gerekçelerinde haklı değildirler. Bu tutumda olanlar ihtimal ki, dinin temizlik ve temiz su kullanılması konusundaki tutumunu gerçek manada idrak edememişlerdir. Bu nedenle belki de ferdi ve zaruri bazı uygulamaları nas olarak almışlar ve hatta uygulamada daha da aşırı giderek din adına büyük bir çirkinliğe sebep olabilmışlerdir. Yaygın da olsa bu gibi ilkesiz, sıhhsiz ve yanlış kabuller dine mal edilmemeli, din olarak değerlendirilmemelidir.

Dini haksız itham ve töhmetler altında bırakmamak için, artık bu gibi çevre ve insan sağlığını çok yakından ilgilendiren konuları, halk için yazılan ilmihal kitaplarına yazarken gaye ve ilkelerin dikkate alınması, rivayetlerin yanında çevre ve insan sağlığı uzmanlarının görüşlerinden ve verilerinden de yararlanması mutlaka gerekli hale gelmiştir.⁵⁵

Hakiki durumu dışardan bakmakla belli olmayan, tat, renk, koku gibi özellikleri değişmemiş olmakla birlikte çeşitli nedenlerle içimi ve kullanımı tehlikeli ve zararlı olan suları tespit ve bunların hükümlerini vermek, artık din alimlerinin görevi olmaktan çıkmıştır. Yine böyle temiz görünümlü bazı kaynak ve akarsuların tahlili neticesinde bu suların içimi ve kullanımı yasaklanabilmektedir. Hatta bundan da öte kirlilik nedeniyle deniz avı yasaklanmakta ve avlanan balıklar imha edilmekte, bu balıkların yenmemesi konusunda halka uyarılar yapılmaktadır.

Halk ve çevre sağlığı kurumları ve uzmanlarının yasakladıklarına karşı çıkmak ve buna, dini nas ve rivayetleri gerekçe göstermek elbette ki doğru ve dini bir davranış olmayacaktır. Aksine onların araştırma ve ilme dayalı kararlarını tasdik edip, halkı bunlara uymaya teşvik etmek dine ve Hz. Peygamber’in hedeflerine daha uygun bir davranış olacaktır. Artık her konuda din adına ahkam kesmek yerine her işi uzmanına havale etmek, onlara dinin temel ilkeleri ve hedefleri konusunda yardımcı olmak, hem dinin, hem de herkesin yararına olacaktır kanaatindeyim.

Hz. Peygamberin sünneti ve ondan gelen rivayetler ilke bazında değerlendirilmediğinde ne denli büyük yanlışlara düğüldüğünün ve ne kötü çirkinliklerin ortaya çıktığının bir örneğini Mustafa Âli bize nakletmektedir. Kahire’deki yanlışlık, çirkinlik ve kötülüklerden bahsederken şöyle der :

“Bir de “Şafii Havzi” denilen yani o temiz mezhebin “Hilaf” adındaki pis havuzlarıdır ki irin suretinde donmuş, sümük ve balgamla buz tutmuş, tükürük gibi nesnelerle bulanmış, içi dışı çer-çöp dolu iken Hz. İmam Şafii (ra.) bunun gibi suları tahir saymış diyerek ondan abdest alırlar ve bununla tahareti caiz görmüştür diye ellerini yüzlerini yurlar, ama

⁵⁴ Bu ilmi hallerden en yaygın bir kaçını zikretmek yeterlidir sanırım : Işık, Hüseyin Hilmi, Tam İlmihal Saadet-i Ebediyye, s.122-123; Bilmen, Ömer Nasuhi, Büyük İslam İlmihali, s. 66-67, 54-59; Zuhayli, Vehbe, İslam Fıkhı Ansiklopedisi, I,83-101.

⁵⁵ Temizlik bahsine “ilkeler ve amaçlar” diyerek başlayan ve konuyu daha makul çizgide ele alan bir ilmihal misali olarak bakınız : Bardakoğlu, Ali (ve telif heyeti), İlmihal, I/183-189.

haşa , Hz. İmanın temiz gözüne o pis sular çapmış olsun da bundan sonra bunların taharetinin sahih olduğunu caiz görmüş olsun.

Allah'ın hikmeti, o türlü bir havuza bakan manzaraları çok olan yüksek bir köşkte bulundum. Sabah akşam havuzdan temizlendiklerini ve o suyu kullandıklarını temaşa kıldım. Eni iki zira⁵⁶, boyu dört zira ve derinliği bir zira olan havuzdan, diyelim bir saatte bir uğursuz fellah kirli, pis ayaklarını yurdu; biri de onun yanında safa ve zevkle abdest almaya hazırlanıyordu. Bunlardan başka, bir pis meşrepli henüz heladan çıkmıştı, necaset bulaşmış elini, istinca için o havuzun içine sokmuştu. Oysa o pis suratlı adamlar, o murdar çirkeften, ne olursa olsun çekinip uzaklaşmıyorlardı. Yaratılışları dolayısıyla, yüzlerini tersine döndürüp, o murdar olan sudan iğrenmiyorlardı.

Allah etmesin, temizliği böyle anlayan kimseye ben temizdir diyeyim. Yahut böyle bir adama idrak sahibidir diyeyim. Haşa Hz. İmam (Şafii) bu söze kail olsun da, pis su ile temizlenmeyi tümüyle yasaklamamış olsun. Kaldı ki bu pis suyu kullanarak günaha girmeye bir zaruret de yok; isterse temiz su o kadar çok ki. Murdara meyleden kişinin kendisi de hep murdar olur; ancak pis olan kişi bu durumu kabul eder.”⁵⁷

Mustafa Âlî'nin şahidi olduğu bu uygulama, hadis kitaplarında yer alan ve İmam Şafii'nin de delil olarak kabul ettiği, hadis ve fıkıh literatüründe “kulleteyn”⁵⁸ hadisi” olarak bilinen : “Su kulleteyn miktarında olursa (veya ulaşırsa) necaset tutmaz”⁵⁹ rivayetine dayanmaktadır. Gerek bu rivayetten, gerekse benzeri diğer rivayetlerden hareketle fıkıh kay-

⁵⁶ Zira : Parmak uçları ile dirsek arasındaki mesafeye denk bir uzunluk ölçüsü birimidir ki yaklaşık 65 cm olduğu söylenebilir.

⁵⁷ Halat, s. 42-43

⁵⁸ “Kulleteyn” sözü “kulle” kelimesinin tesniyesidir. Kulle kelimesi Arapçada farklı anlamlarda kullanılan kelimelerdendir (ezdad). Hadisteki manasıyla bir ölçü birimi olarak kullanılmışsa da, bölgelere göre farklılık arzeden bir ölçü birimi olup, miktarında netlik yoktur. Osmanlı dönemindeki kullanıma göre bir kulle 250 rıtl hacminde. Bir rıtl ise yaklaşık bir litre hacmindeki ölçü birimidir. Buna göre kulleteyn miktarındaki su, bu günlük ölçüyle 500 litreye karşılık gelmektedir. Bakınız : el-Ahteri, Mustafa b. Şemseddin, Ahteri Kebir, II,158-159; Develioğlu, Ferit, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat, rıtl maddesi. Hadis eserlerinde, Hadis sözlüklerinde ve Arapça sözlüklerde kelime büyük veya küçük testi anlamlarına gelmektedir ki buna göre kulleteyn bir insanın taşıyabileceği büyükçe iki testi su miktarında olmaktadır. Mustafa Âlînin verdiği ölçülerdeki bir havuzun her halukarda kulleteyn miktarından çok su alacağı açıktır. Fıkhi istılahtaki anlamıyla kulleteyn Şafii Mezhebine temiz olarak kabul edilen suyun miktarını gösterir. Buna göre içerisinde böyle iki büyük testi miktarınca su bulunan havuz anlamına gelir. Böyle bir havuzun ve bu miktar bir suyun temizliği veya kullanımla kirlenmeyeceği meselesi Hanefiler ile Şafiiler arasında ihtilafıdır. Hanefiler genelde meseleyi : isabet eden necaset ile hemen kirlenecek az miktardaki su veya isabet eden necasetle hemen kirlenmeyecek olan çok suyun hükmü olarak ele alırlar. Çok su hükmünde olan suyun, isabet eden şey suyun üç vasfını değiştirmedeği sürece, temiz sayılacağını söylerlerse de, bu miktar için verilen ölçüler Şafiilerden farklıdır. Bütün bu tartışmalarda yukarıda verilen hadis ve benzeri hadisler delil olarak kullanılmaktadır. Meselenin tafsilatı için bakınız : eş-Şafii,el-İmam Muhammed b. İdris (150-204/ 767-819) el-Ümm, I,16-21; el-Mavsili, Abdullah b. Mahmud b. Mevdud el-Hanefi (683/1284), el-İhtiyar li Talili'l-Muhtar, I,14-16.

⁵⁹ Bu hadis metni ve farklı varyantları için bakınız : Ahmed b. Hanbel (241/855), el-Müsned, I/23, 27, 107;ed-Darimi, Abdullah b. Abdurrahman (255/869), Sünen, I/187; İbn Mace, Sünen, I/172; en-Nesai, Ahmed b. Şuayb b. Âlî b. Bahr (303/915), Sünen I/173-176; et-Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa (209-279/824-892), Sünen, I/95-100.

naklarında “havz-ı kebir-büyük havuz”da ve “kuyular”da bulunan suların kullanım hükümleri tespit edilmeye, bu sular hakkında genel bir dini hüküm verilmeye çalışılmıştır.

Yukarda zikredilen rivayet Buhari (194-256/810-870) ve Müslim’in (261/875) Sahih’lerinde bulunmamaktadır. Bunların dışındaki hadis kitaplarında hem bu metin, hem de değişik varyantları yer almaktadır. Bu hadis bütün rivayetleri ile değerlendirildiğinde, genel bir hüküm koymak maksadına yönelik olmaktan daha çok, bir zaruret hali nedeniyle söylenmiş gözükmektedir. Hadis, bazı varyantlarından öğrendiğimiz kadarıyla, çölde kaynayan ve yırtıcı hayvanların da istifade ettiği bir su birikintisinin hükmünün sorulması üzerine varit olmuştur.⁶⁰

Su, çöl şartlarında kolay bulunamayan bir şeydir, hayati önemi olan bu şeyin ziyanı şöyle dursun, asla israf edilmemesi gereklidir. O şartlar içerisinde suyun niteliği, kalitesi ve vasıfları ikinci derecede kalmaktadır. Önemli olan bulunması ve kullanılmasıdır. Böyle zor bulunan hayati bir objeyi yasaklamak veya kullanımı için ulaşılması zor sınırlamalar getirmek o yöre insanlarını büyük güçlüklerle, belki de hayati tehlikelere maruz bırakacaktır.

Gerçekte kullanılır ve içilir nitelikteki temiz suyun vasıfları, hem Hz. Peygamber tarafından defalarca açıklanmıştır ve hem de sahabe tarafından bilinmektedir. Bu malumata rağmen insanlar özel bazı kaynak ve suların hükümlerini Hz. Peygamber’e sormuşlarsa ortada onlar açısından zorlayıcı ve zaruri bir sebep var demektir. Bu durumu çok iyi idrak eden Hz. Peygamber insanların zor durumlarına uygun olarak hususi kullanım izni (yani ruhsatı) vermiştir.

Hz. Peygamberin hususi iznini ve ruhsatını genel manada ele alarak uygulamaya koymak ve buradan genel bir hüküm çıkararak, zaruret olmadığı durumlarda da iki testi miktarındaki suyun pislik taşımayacağını söylemek herhalde doğru olmayacaktır. Doğru olmadığı ve meselenin uygulamada, pis tabiatlı ve anlayışsız bazı insanlar tarafından nasıl çarpıtıldığını zikredilen misal çok açık olarak anlatılmaktadır.

İnsaflı biri, Hz. Peygamberin, temizlik isterken ve temiz suları tanımlarken kastının, gerek yukarıdaki misalde, gerekse “Bidaa Kuyusu”⁶¹ misalinde anlatılan sıhhsiz ve hatta

⁶⁰ Mesela bakınız, Tirmizi, Sünen, I/97

⁶¹ Bidaa Kuyusu Medine bulunan bir su kuyusudur. Ebu Davut’un anlatımıyla kuyunun suyu en bol olduğu zamanlarda kasıklara kadar çıkmakta, az zamanlarda ise diz kapağına kadar inmektedir. Kuyunun durumunun uzun süredir hiçbir değişikliğe uğramadığını ve su renginin de değişmiş olduğunu kaydeden müellif kuyu genişliğini altı zira (yaklaşık 3-4 metre) olduğunu söyler. Rivayetlere göre korumasız olan bu kuyuya leşler ve kokuşmuş etler, hayız bezleri ve daha birçok diğer pislikler atılmaktadır. Bu haliyle kuyudan abdest alındığı kaydedilmektedir. Rivayete göre Hz. Peygambere bu kuyunun hükmü sorulduğunda “su temizdir onu hiçbir şey pisletmez” buyurarak yasaklamayıp kullanıma izin vermiştir. Ebu Davut es-Sicistani (ö.275/ 888) I,53-56, no.63. Aslında burada verilen hüküm mutlak su hakkında olup kuyunun hükmü buradan zımnen çıkarılmaktadır. Bu rivayetlere göre kuyunun durumu Mustafa Âli’nin anlattığı manzaradan daha fena gözükmektedir. Doğrusu ben de böyle pisliklerden ve bunlara izin vermekten Hz. Peygamberi tenzih ederim.

Böyle zaruri kullanıma bazen bütün bir şehir veya bölge halkı mecbur olabilmektedir. Mesela 1995-1997 yılları arasında Azerbaycan’da insanların musluklardan akan -o da iki, üç günde bir- çamurlu ve sağlıksız bir suyu içmek ve kullanmak zorunda kaldıklarını, bizzat yaşayarak gördük, o su ile her türlü temizliğimizi - ne kadar mümkün olabildi ise- yapmaya çalıştık.

iğrenç sular olduğunu söyleyemez. Eğer bunların kullanımına izin verilmişse ortada, buna zorlayan büyük bir zaruret vardır. Bu durumda genel ilkeleri terk edilerek hususi ve zaruri uygulamaları genelleştirmek yanlıştır.

C- Mustafa Âlî'nin Kırk Hadis Risaleleri : Yazılış Sebepleri ve Kaynakları

a- Risalelerin yazılış sebebi

Kendi ifadelerinden anladığımıza ve şahsi kanaatimize göre onun, bu risalelerini şu sebeplere binaen yazdığını söyleyebiliriz :

- 1- Hz. Peygambere atfedilen ve istisnasız tüm kırk hadis risalelerinin yazılış sebeplerinden birini oluşturan ve bu konuda yazılan eser veya risalelerin mukaddimelerinde yerini alan, değişik varyantları olmakla birlikte ana hatları itibarıyla " Kim benim hadislerimden dini işlere dair kırk hadisi ümmetim için ezberleyip öğrenirse Allah Taala onu fakihler zümresinde haşır eder ve şefaataime de nail olur" şeklindeki rivayettir⁶² Âlî bu sebebi birinci kırk hadis risalesine yazdığı girişte dile getirmektedir.⁶³ Yine Âlî'nin ifadesiyle pek çok sahada eser yazmak ancak kırk hadis konusunda bir eseri bulunmamak kendisi için bir eksiklik olmaktadır ve Âlî bu eksikliğini gidermek için mezkur risalelerini yazar ve bu risalelerinde daha önce hiç kimsenin denemeye kalkmadığı bir tarzı denemeye çalışır.⁶⁴
- 2- Özendiği insanlardan biri olan ve kendisi gibi pek çok sahada değerli eserler ve risaleler yazmış olan bu arada kırk hadis tercüme ve şerhlerine dair birkaç risale yazmış bulunan zamanının şeyhulislamı ve Yavuz Sultan Selim'in değerli hocası allame İbn Kemal (ö.940/1534) gibi olabilmek⁶⁵, hatta her ne kadar kendisi açıkça ifade etmese de malum öğüngeçliğinden hareketle söylenebileceği gibi onunla boy ölçüşebilmektir. Yeni tarz denemesine de rakibine üstün gelmek maksadıyla girişmiş olabilir.⁶⁶
- 3- Üçüncü sebep de ikinci kırk hadis risalesinin hatimesinde kaydettiği gibi bağlı olduğu ve yazdığı ikinci çihil hadis'i kendisine takdim ettiği anlaşılan Gelibolulu Şeyh Veysi Sultanın⁶⁷ sevgisini kazanabilmek şeklinde özetlenebilir.

⁶² İslam ve İslami Türk edebiyatındaki kırk hadis nevinin doğmasının ana sebeplerinden biri olan ve bu sahada pek çok güzel eserin doğmasına vesile olan bu rivayet gerçekte hadis olarak güvenilen ve temel olarak kabul edilen hadis kitaplarında bulunmamaktadır, ancak ilk zamanlardan beri ikincil kaynaklarda yer almış ve daha sonralar çok yaygınlaşıp meşhur olmuş halkın hüsnü kabulüne ulaşmıştır. Bu hadisin farklı metinleri ve varyantları için bakınız el-Acluni, II,246; mezkur hadisin tahriri ve ayrıca "erbain" literatürünün doğuşu, gelişmesi ve bu türde verilen önemli eserler için bakınız : Karahan, Abdulkadir İslam-Türk Edebiyatında Kırk Hadis, s. 3-39.

⁶³ Aksoy, s. 32

⁶⁴ Aksoy, s. 34

⁶⁵ Aksoy, s.32-33

⁶⁶ İbn Kemal'in hayatı ve görüşleri için bakınız : Dalkıran, Sayın, İbn Kemal ve Düşünce Tarihimiz (ve orada verilen bibliyografya) İbn Kemal hakkında Türkçe'de pek çok çalışma mevcuttur ancak zikrettiğimiz eser bunların en yenilerinden olduğu ve bu konuda yapılan önceki çalışmaların çoğunu tanıttığı için sadece bunu zikretmekle yetindik .

⁶⁷ Aksoy, s.71-72

- 4- Sahte sahabi Reten el-Hindi'yi görmekle ulaştığını zannettiği büyük ayrıcalık ve şerefi insanlara haber verebilmek, ki bunu mezkur risalelerinden birinin mukaddimesinde uzun uzun anlatışını tahlil etmiştik.

Elbette ki Mustafa Âlî bu risalelerini dini bir görevi yerine getirmek, böylece Allah'ın rızasına kavuşmak ve sevap kazanmak için iyi niyet ve ihlasla da yazmış olabilir. Risalelerin telif sebeplerini daha da çoğaltmak mümkündür, ancak biz bu kadarının yeterli olacağı kanaatindeyiz.

b- Risalelerindeki hadislerin kaynağı

Risalelerine aldığı hadislerin kaynaklarını tek tek göstermemekle birlikte ikinci risalenin zeylinde kullandığı kaynaklardan bazılarını zikretmektedir. Buna göre kullandığı kaynakların başında Küttüb-i Sitte külliyyatı gelmektedir. Bunlara ilave olarak hadislerini seçtiği diğer kaynak, el-Hüseyn b. Mes'ud b. Muhammed el-Beğavi'nin(ö.510/1116) Osmanlıca'ya çevrisi bulunan ve Osmanlı medreselerinde okutulan Mesabihu's-Sünne⁶⁸ isimli eseridir. Müellifin, Mesabih kadar meşhur olan ve üzerine pek çok şerhler yazılan ve esasta Buhari ve Müslim'in Sahihlerindeki hadisleri derleyen bir kaynağı : Hasan b. Muhammed es-Sağani'nin (ö.650/1252) Meşariku'l-Envar ala Sıhahi'l-Asar⁶⁹ adlı eserini kullandığı da anlaşılmaktadır.⁷⁰ Bu kaynakları kullanmakla birlikte seçilen hadislerin bir çoğunun gerek zikredilen kaynaklarda gerek se diğer hadis kitaplarında bulunamadığı risalelerin naşiri tarafından söylenmektedir, gerçekten biz de bulunamayan hadisleri araştırdığımızda verilen hükmün doğruluğunu gördük.⁷¹

Çalışmamızın üçüncü kısmını oluşturan Mustafa Âlî'nin kırk hadis risaleleri ve risalelerindeki hadislerin tahriri üzerinde çok fazla durmadık. Çünkü bu risalelerin naşiri hadislerin tespit ve tahriri işini bihakkın gerçekleştirmiştir. Naşirin kendileri de bu sempozyumda Âlî'nin mezkur hadis risaleleri konusunda bir bildiri sunulacağından, meseleyi kendileri daha iyi gündeme getirir ümidiyle, bu konulara teferruatlı olarak girmeyi uygun görmedim.

D- Sonuç

Dini, tarihi ve kültürel değerlerimizin en önemli unsurlarından biri olan hadisler hermen herkes tarafından, müspet ve menfi amaçlarla kullanılmıştır. Mevcut olan hadis ve rivayetlerin kullanımıyla da yetinilmeyerek kötü niyet ve maksatlarla hadisler uydurulmuştur.

Hz. Peygamber adına hadis uydurmacılığının yol açacağı tehlikelere mani olmak maksadıyla tedbirler alınmıştır. Hadis alimlerinin gayretleri neticesinde, enken dönemler-

⁶⁸ Birkaç defa neşredilen bu eser hakkında tafsilatlı bilgi ve şerhleri için bakınız: Uğur, Mücteba Hadis İlimleri Edebiyatı, s. 110-114; eser Cemaleddin Efendi adlı biri tarafından Osmanlıca'ya tercüme edilmiştir. Yazması Nuruosmaniye 1107-1108 de bulunmaktadır, Kettani, s. 380 (2. dipnot)

⁶⁹ Eser hakkındaki tafsilat için bakınız, Uğur, Mücteba s.115-116

⁷⁰ Aksoy, s. 69

⁷¹ Aksoy, s. 23

den itibaren, uydurmacılar ve uydurdıkları teşhis ve tespit edilmiştir. Bunlara karşı uyarıcı ve önleyici mahiyette pek çok çalışmalar yapılmıştır.

Buna rağmen, Mustafa Âlî gibi hadis bilgisi sınırlı bir çok insan, zikredilen sebeplerden dolayı eserlerinde uydurma hadisleri kullanabilmiştir. Hatta Mustafa Âlî, Hz. Peygamberden yaklaşık altı asır sonra yaşayan, uzun ömürlü olduğunu Hz. Peygamberi gördüğünü ve sahabe olduğunu iddia eden bir sahtekara inanma gafletini göstermiştir. Gafletinin farkına varamamış, bu sahtekarı gören beşinci kuşak olma şerefine (!) nail olduğunu, bu sebeple cennete girmeyi hak ettiğini iddia etmek gafletine de düşmüştür.

Kırk hadislere dair nazm halinde iki risale yazmış olmasına rağmen Mustafa Âlî'nin bunlarda hadis ilmi açısından gerekli olan ilmi titizliği göstermediğini gördük.

Mustafa Âlî örneğinde de görüldüğü gibi hadiste uzman olmayanların hadis bilgilere, hadis konusundaki iddialarına, kullandıkları hadis kaynaklarına ve hadislere fazla güvenmemek gerekmektedir.

Hadiste fazla güvenilir olmamakla birlikte Mustafa Âlî'nin, gerek Hz. Peygamberi ve gerekse bazı hadisleri doğru algıladığını, bizim de tasvip ettiğimiz netice ve tahlillere ulaştığını gördük. Buradan da, bir alime peşin hükümle yaklaşmak yerine, yazdıklarının bütününden hareketle, onu, kendi şartları içerisinde bir bütün olarak ele almanın daha doğru ve hakkaniyete uygun olacağı kanaatine vardık.

Hz. Peygamberi algılamada aşırılıklardan, kaba şekilcilikten sakınmak gerektiğini vurguladık. Bize göre bu algılamada *akıl çizgisi ve gönül sevgisi* dengesini iyi ayarlamak, Hz. Peygamberin ahlakını ve kemalini ön plana çıkararak örnek almak, bizi daha iyi ve hayırlı neticelere götürecektir.

Hz. Peygamberden gelen veya ona nispet edilen rivayetleri değerlendirirken ilkeli davranmak gerekmektedir. Yapılacak değerlendirmede şahsın yüceliği ve kutsallığı ile rivayetlerin tenkidi birbirine karıştırılmamalı, rivayeti tenkit şahsı tenkit olarak görülmemelidir. Rivayetlerin menşei olarak kabul edilen şahsın yüceliğinden hareketle rivayet kut-sanmamalı, tenkit dışı görülmemelidir. Akıl rivayete kurban edilmemeli, rivayetler akılla tartılmalıdır.

Değerlendirme ve günümüze uyarlamada, rivayetleri bire bir ele alıp uygulamak çoğu kere yararsız, hatta zararlıdır. Bunun yerine, Kuran ve Sünnetten Allah ve Rasulü'nün gaye ve hedeflerine uygun ilkeler çıkarmak, uygulama ve değerlendirmeyi buna göre yapmak, bununla çözüme ulaşmak Hz. Peygamberin daha doğru algılanmasına vesile olacaktır.

Hadislerden ilkeler çıkarırken zaman ve çevre faktörlerini, örf-adet, kültürel ortam gibi sosyal şartları ve yapıyı göz önünde bulundurmak gereklidir. Bu açılarından rivayetlerin zaman ve zeminle mukayyet olan yönleri ile zamanlar ve adet-gelenekler, coğrafyalar üstü olan evrensel yönlerini iyi tespit etmek, sünneti evrensel yönleriyle ele almak, anlamak ve anlatmak daha yararlı olacaktır. Böylece rivayetlerde yer alabilen bazı çirkinliklerden hem Hz. Peygamberin temiz şahsiyeti, hem de arı-duru din olan İslam korunmuş olacaktır.

Her halukarda eserleriyle yaşadığı asrı iyi ve kötü bütün yönleriyle anlatan ve bize tanıtan Mustafa Âlî'nin büyük bir hizmeti ifa ettiği söylenebilir.

DİPNOT VE ATIFLARIN KAYNAKLARI

Ahmed b. Hanbel (241/855), el-Müsned, I-VI, İstanbul-1981

Arsel, İlhan, Şeriat ve Kadın, İstanbul-1986.

Arslan, Mehmet-Aksoyak, İ. Hakkı : Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Dalkavukluk Örneği Bir Risalesi : Risale-i Zırğamiyye, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi sayı-1, Sivas-1996

Aşık, Doç.Dr. Nevzat, Hicri VI. Asırda Sahabi Olduğunu İddia Eden Ebu'r-Rida Reten el-Hindi ve Uydurduğu Hadisler, D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir-1992

Ateş, Y. Doç.Dr. A. Osman, Günümüzde Hadislerin Değerlendirilmesinde Göz Önüne Alınması Gereken Bazı Hususlar ve Hadisin Geleceği ile İlgili Bazı Düşünceler, Hadisin Dünyü Bugünü ve Geleceği Sempozyumu Tebliğleri, Samsun-1994

Aydınlı, Dr. Abdullah, Doğu Devrinde Tasavvuf ve Hadis, İstanbul-1986; Hadis İstılahları Sözlüğü, İstanbul-1987

Bardakoğlu, Prof.Dr. Ali (ve telif heyeti), İlmihal, İstanbul-ts. Divantaş.

Bilmen, Ömer Nasuhi, Büyük İslam İlmihali, İstanbul-1990;

Dalkıran, Yrd.Doç.Dr. Sayın, İbn Kemal ve Düşünce Tarihimiz, İstanbul-1997

Develioğlu, Ferit, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat, Ankara-1984

Dursun, Turan, Din Bu, İstanbul-1991;

Dursun, Turan, Kulleteyn, İstanbul-1990;

Ebu Davut, Süleyman ibnu'l-Eş'as es-Sicistani (ö.275/ 888), es-Sünen I-IV, İstanbul-1984.

ed-Darimi, Abdullah b. Abdurrahman (255/869), Sünen I-II, İstanbul-1981;

el-Acluni, İsmail b. Muhammed (ö. 1162/1769), Keşfu'l-Hafa ve Muzilu'l-İlbas fima İstehera beyne Elsineti'n-Nas, I-II, Beyrut-1352

el-Arabi, Muhyiddin, Fususu'l-Hikem (çev. M. Nuri Gençosman), İstanbul-1981

el-Buhari, Muhammed b. İsmail (194-256/807-870), es-Sahih I-VIII, İstanbul-1981

el-Firuzabadi, Mecdüddin Muhammed b. Yakub (826/1423), Sifru's-Saade, Beyrut-1986

el-Heysemi, Nureddin abu'l-Hasan Ali (807/1404) : Mecmau'z-Zevaid I-X, Beyrut-1967;

el-İraki, Zeynüddin Abdurrahim , el-Muğni an Hamli'l-Esfar fi Tahriri ma fi'l-İhya mine'l-Ahbar, Kahire-1348;

el-Kardavi, Yusuf, Sünneti Anlamada Yöntem (terc. Bünyamin Erul), İstanbul-1991;

el-Kettani, Muhammed b. Cafer (1345/1926), er-Risaletü'l-Mustatrafe (Hadis Literatürü) (Dipnot ve ilavelerle tercüme : Yusuf Özbek), İstanbul-1994

- el-Kettani, Muhammed b. Ebi'l-Feyz, Nazmu'l-Mütenasir fi'l-Hadisi'l-Mütevâtir, Halep-ts. Daru'l-Maarif.
- el-Mavsili, Abdullah b. Mahmud b. Mevdud el-Hanefi (683/1284), el-İhtiyar li Talili'l-Muhtar I-V, İstanbul-1987.
- el-Münziri, Zekiyyuddin Abdulazim (654/1256), Muhtasarı Sahihi Müslim, İstanbul-1986
- en-Nesai, Ahmed b. Şuayb b. Âlî b. Bahr (303/915), Sünen I-VIII, İstanbul-1981;
- Erul, Dr. Bünyamin, Sahabenin Sünnet Anlayışı, Ankara-1999.
- es-Sehavi, Muhammed b. Abdurrahman (ö.902/1496), el-Makasidu'l-Hasene fi Beyani Kesirin mine'l-Ehadisi'l-Müştehire ale'l-Elsine, Kahire-1991;
- es-Sem'ani, Abdulkarim b. Muhammed (562/1166), Edebu'l-İmla ve'l-İstimla (tahkik-neşr, Max Weisweiler), Leiden-1952.
- es-Suyuti, Celaleddin (911/1505), el-Camiu's-Sağir I-II (tahkik Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Dimişk-ts, Mektebetu'l-Halvani, el-Leali'l-Masnua fi'l-Ehadisi'l-Mevzua, Beyrut-1983, I-II; Katfu'l-Ezhari'l-Mütenasire fi'l-Ahbari'l-Mütevâtire, Beyrut-1985;
- eş-Şafii, İmam Muhammed b. İdris (204/ 819) el-Ümm I-V, Beyrut-1990;
- eş-Şerif er-Rıza, Ebu'l-Hasan Muhammed, Nehcu'l-Belağa (tahkik, Subhi es-Salih), Kum-1412
- et-Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa (209-279/824-892), Sünen I-V (tah. A. Muhammed Şakir), İstanbul-1981.
- ez-Zerkeşi, Muhammed b. Abdillâh (745-794/1344-1392), el-Leali'l-Mensura fi'l-Ehadisi'l-Meşhura (et-Tezkira olarak bilinmektedir), Beyrut-1986;
- Fazlur Rahman, Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu, (çev. Salih Akdemir), Ankara-1995;
- Firuzanfer, Bediuzzaman, Ehadis-i Mesnevi, Tahran-1347;
- Gazali, Muhammed, Fakihlere ve Muhaddislere Göre Nebevi Sünnet (çev. Ali Özek), İstanbul-1992;
- Gelibolulu, Mustafa Âlî, Halatu'l-Kahire mine'l-Adati'z-Zahira, (sadeleştiren Orhan Şaik Gökay), Ankara-1984
- Golzihir, Ignaz, Muhammedanisch Studien (Muslim Studies) I-II, London-1971;
- Görmez, Dr. Mehmet, Sünnet ve hadisin Araştırılması ve yorumlanmasında Metodoloji Sorunu, Ankara-1997;
- Gül, Dr. Ahmet, Osmanlı Medreselerinde Eğitim Öğretim ve Bunlar Arasında Daru'l-Hadislerin Yeri, Ankara-1997

- Hadis'in Dünü Bugünü ve Geleceği Sempozyumu, Samsun-1994;
- Hatiboğlu, Prof.Dr. M. Said, Hz. Peygamber'i Yanlış Yorumlama Tezahürleri, İslami Araştırmalar, Ekim-1996;
- Hz. Peygamber ve Aile Hayatı Sempozyumu (İSA V), İstanbul-1989;
- Işık, Hüseyin Hilmi, Tam İlmihal Saadet-i Ebediyye, İstanbul-1971;
- İbn Arrak, Âlî b. Muhammed (903-963/1497-1556), Tenzihu's-Şeriatî'l-Merfu'ani'l-Ahbarî's-Şeniati'l-Mevzuat I-II, Beyrut-1981;
- İbn Kayyım el-Cevziyye (691-751/1292-1350), el-Menarü'l-Münif fi's-Sahih ve'z-Zaif, Tahkik, Abdulfettah Ebu Gudde, Halep-1970;
- İbn Kemal Paşazade, Şemsuddin Ahmed b Süleyman (873-940/1468-1534) Resailü İbn Kemal, İstanbul-1316;
- İbn Mace , Muhammed b. Yezid el-Kazvini (209-273/824-886) Sünen I-II, İstanbul-1981;
- İbnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Âlî (510-597/1116-1201), el-Mevzuat I-III, Beyrut-1983;
- Kandemir, Dr. M. Yaşar, Mevzu Hadisler -menşei,tanıma yolları, tenkidi, Ankara-1987.
- Karahan, Prof.Dr. Abdulkadir, İslam-Türk Edebiyatında Kırk Hadis, Ankara-1991
- Keleş, Dr. Ahmet, Hadislerin Kuran'a Arzı, İstanbul-1998;
- Kırbaşoğlu, Doç.Dr. Hayri, İslam Düşüncesinde Sünnet (yeni bir yaklaşım), Ankara-1993;
- Manzum Kırk Hadis Risaleleri, (çeviri-tahkik, Hasan Aksoy), İstanbul-1991
- Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye, (çeviri-kontrol: Ali Himet Berki), İstanbul-1990.
- Mevaidu'n-Nefais fi Kavaidi'l-Mecalis (Görgü ve toplum kuralları üzerine Ziyafet Sofraları), (sadeleştiren, Orhan Şaik Gökyay), İstanbul-1978,
- Mevlana Celaleddin Rumi (1207-1273), Mesnevi (terc. Veled İzbudak), İstanbul-1990.
- Mustafa b. Şemseddin el-Ahteri, Ahteri Kebir, Kahire-1310;
- Müslim b. El-Haccac el-Kuşeyri (206-261/821-875), es-Sahih, İstanbul-1981
- Nazlıgöl, Dr. Habil, Ahlakta Hadis Kullanımı ve Ahlak-ı Alai'deki Hadisler (Kınalı-zade Âlî Efendi Kongresi Tebliğleri içerisinde), Kayseri 1999;
- Ocak, Prof.Dr. A. Yaşar, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler, İstanbul-1998.
- Okiç, M. Tayyip, Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler, İstanbul-1959;
- Oral Çalışlar, İslamda Kadın ve Cinsellik, İstanbul-1991.
- Özafşar, Dr. M. Emin, Hadisi Yeniden Düşünmek, Ankara-1998;

Polat, Prof.Dr. Selahattin, Hadis Araştırmaları (tarih, tenkit, usul), İstanbul-1997; Hz. Peygamber'in Sünnetini Anlama ve Sünnet'e Uyma, (Kutlu Doğum Haftası Bildirileri), Ankara-1995;

Riyazu's-Salikin, (inceleme ve neşr : Arslan, Mehmet-Aksoyak İ. Hakkı), Sivas-1998,

Sahte Sahabiler, D.E.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi İzmir-1989

Sakallı, Doç.Dr. Talat, Rûya ve Hadis Rivayeti, Isparta-1994

Sünnetin Dindeki Yeri Sempozyumu Tebliğleri (İSAV), İstanbul-1997;

Şeker, Prof.Dr. Mehmet, Âlî'nin Kavaidü'l-Mecalis'i –Tahlil Denemesi ve Metin Neşri- D.E.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, İzmir-1989.

Şeyhulislam İbn Kemal Sempozyumu Tebliğleri, Ankara-1986.

Toksarı, Prof.Dr. Ali, Delil Olma Yönünden Sünnet, Kayseri-1994

Uğur, Prof.Dr. Mücteba, Hadis İlimleri Edebiyatı, Ankara-1196;

Zuhayli, Vehbe, İslam Fıkhı Ansiklopedisi (heyet tercümesi), İstanbul-1994.

